

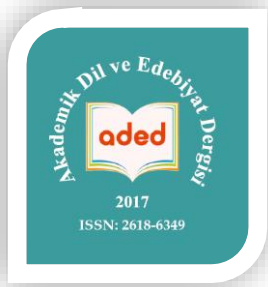
PAPER DETAILS

TITLE: Yeni Uygurcada Kanitsallik Sistemi

AUTHORS: Bahar Türkyilmaz

PAGES: 1206-1236

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4297043>

Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Journal of Academic Language and Literature

[Cilt/Volume: 8, Sayı/Issue: 3, Aralık/December 2024]

Bahar TÜRKYILMAZ

<https://orcid.org/0000-0001-6620-2420>

Arş. Gör. Dr.

bturkyilmaz@firat.edu.tr

Fırat Üniversitesi

<https://ror.org/05teb7b63>

İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Yeni Uygurcada Kanıtsallık Sistemi

Evidential System In Modern Uyghur

Araştırma Makalesi | *Research Article*

Geliş Tarihi | *Date Received*: 17.10.2024

Kabul Tarihi | *Date Accepted*: 27.12.2024

Yayın Tarihi | *Date Published*: 30.12.2024

Atıf | *Citation*

Türkyılmaz, B. (2024). Yeni Uygurcada Kanıtsallık Sistemi. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 8(3), 1206-1236.

<https://doi.org/10.34083/akaded.1569442>

Türkyılmaz, B. (2024). Evidential System in Modern Uyghur. *Journal of Academic Language and Literature*, 8(3), 1206-1236. <https://doi.org/10.34083/akaded.1569442>

Makale Bilgisi | *Article Information*

Değerlendirme <i>Review Reports</i>	Çift Taraflı Kör Hakemlik (İki İç Hakem+İki Dış Hakem) <i>Double-blind. (Two External Referees)</i>
Etik Beyan <i>Ethics Statement</i>	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur <i>Ethical principles were followed during the preparation of this study</i>
Etik Kurul Belgesi <i>Ethics Committee Approval</i>	Makale, Etik Kurul Belgesi gerektirmemektedir <i>Article does not require an Ethics Committee Approval.</i>
Katkı Oranı Beyanı <i>Author Contributions</i>	Yazarların çalışmadaki katkı oranları eşittir <i>Author's contribution rates to the study are equal.</i>
Etik Bildirim <i>Complaints</i>	adeddergi@gmail.com
Çıkar Çatışması <i>Conflicts of Interest</i>	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir <i>The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest</i>
Benzerlik Taraması <i>Similarity Checks</i>	Yapıldı Yes - iThenticate
Telif Hakkı ve Lisans <i>Copyright&License</i>	Yazarlar, dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler. Bu çalışma Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası lisansı altında yayımlanır <i>Authors publishing with the journal retain the copyright. This work is licensed under Attribution-NonCommercial 4.0 International</i>

© Bahar TÜRKYILMAZ | Creative Commons [Attribution-NonCommercial 4.0 International](#)

Öz

Kanıt kategorisi ya da kanıtsallık; alıcıya bilginin kaynağına hangi şekilde, ne ya da kimin aracılığıyla ulaşıldığına dair veriler sunan bir dil bilim kategorisidir. Kanıtsallık pek çok dilde dil bilgisel ayırt ediciliğe sahip olup aynı zamanda sözcüksel biçimlerle de elde edilebilmektedir. Bu çalışmada, Yeni Uygurcanın kanıtsal sistemi hem dil bilgisel hem de sözcüksel yönleriyle incelenmiştir. Çalışmanın yönteminde Johanson'un Türk dilleri temelinde oluşturduğu dolaylılık sistemi esas alınmış olup sözcüksel araçlar da bu çalışmada sistem içerisine dâhil edilmiştir. İnceleme için Yeni Uygurcada roman, destan, masal, efsane-rivayet, hikâye ve uzun hikâye (povest) gibi edebî türler arasından on iki eser seçilmiş ve tarama bu eserler üzerinde yapılmıştır. İnceleme üç basamaktan oluşmaktadır. Kanıt sisteminin ilk basamağı çekim ekleri olup bu kısımda görünüşsel açıdan sınır sonrasılık bildiren yapılar dolaylılık işlevinde karşıtlık ilişkisi temelinde değerlendirilmiştir. İkinci basamak ek fiil parçacıkları olup buradaki yapılar da karşıtlık ilişkisine göre irdelenmiştir. Üçüncü basamak olan sözcüksel biçimler ise her iki basamağın içerisinde kimi zaman kanıtsal anlamı tek başına barındıran kimi zaman da güçlendiren kullanımlarıyla değerlendirilmiştir. Yapılan incelemede, aynı alanın çekim ekleri olan -Iptu'nun -GAn'a nazaran dolaylılık kullanımlarının daha fazla olduğu görülmüş, -GAn'ın ise özellikle algısal kanıt türünde çalıştığı, bununla birlikte raporlayıcı kanıt türünü de kolaylıkla işaretleyebildiği tespit edilmiştir. Hem durum hem olay kodlaması yapabilen ek fiil parçacıklarından iken'in algısal, çıkarımsal ve raporlayıcı olmak üzere tüm kanıt türlerini işaretleyebilirken imiş'in ise yalnızca raporlayıcı kanıt türünde işlek olduğu saptanmıştır. Bununla birlikte hem çekim eklerinin hem de ek fiil parçacıklarının kanıt türlerini işaretlerken sözcüksel biçimlerle de desteklediği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kanıtsallık, dolaylılık, Yeni Uygurca, sınır sonrasılık, çekim ekleri, ek fiil parçacıkları.

Abstract

The category of evidence or evidentiality is a linguistic category that provides the receiver with information about how, what, or through whom the speaker accesses the source of information. Many languages have a grammatical marker for evidentiality and it can also be achieved through lexical forms. In this study, the evidential system of Modern Uyghur was examined both grammatically and lexically. The study utilized Johanson's view on indirectivity, which he developed based on Turkic languages, and lexical tools are also included in the system in this study. For the analysis, in Modern Uyghur twelve works were selected from literary genres such as novel, epic, fairy tale, legend-rumor, story and long story (povest) and the scanning was made on these works. Data analysis consists of three steps. The first step of evidential system is inflectional suffixes, and in this section, structures that indicate the postterminal viewpoint in terms of aspectuality are evaluated based on the oppositional relationship in the function of indirectivity. The second step is the analysis of copula particles and the structures according to the opposition relationship. Lexical forms, which are the third step, are presented in both steps, with uses that sometimes contain the evidential meaning alone and sometimes strengthen it. Findings show that -Iptu, occurs with the indirectivity function, more than -GAn as postterminals and it was determined that -GAn indicates especially the perceptual evidence type, but can also easily mark the reportative evidence type. It has been determined that 'iken', one of the copula particles that can code both situation and event,

can mark all types of evidence, including perceptual, inferential and reportative, while 'imiş' is only operative in reportative evidence type. By the same token, it has been demonstrated with examples that both inflectional suffixes and copula particles are supported by lexical forms in line with the types of evidence.

Keywords: Evidentiality, indirectivity, Modern Uyghur, postterminality, inflectional markers, copula particles.

Giriş

1. Kanıtsallık Alan Yazını

Kanıtsallık (*evidentiality*), alan yazınına bakıldığında okura bilginin kaynağına hangi yollardan ya da kimin/neynin aracılığıyla ulaşıldığına dair veriler sunan gramer kategorisi şeklinde tanımlanır (Aikhenvald, 2003, s. 1; Aikhenvald, 2004, s. 1,3; Aikhenvald, 2012, s. 453; Willet, 1988, s. 51; Wiemer, 2018, s. 85; Tatevosov, 2003, s. 177; Diewald ve Simirnova, 2010, s. 1; Faller, 2002, s. 4; Boye, 2018, s. 263-264). Aikhenvald'e göre dünya dillerinin yaklaşık dörtte birinde ifadenin dayandığı kaynak türünü (konuşurun kaynağı görüp görmediği, duyduğu, dolaylı kanıtlardan çıkarsadığı ya da başka birinden öğrendiği) belirtmek zorunludur (Aikhenvald, 2007, s. 209; Aikhenvald, 2015, s. 239). Kanıtsallık¹ bütün dillerde ayrı bir kategori olarak bulunmayabilir ve kanıtsallığı bulunduran diller de tüm kanıt türlerini işaretlemeyebilirler. Bununla birlikte her dilde bilginin kaynağını göstermenin bir yolu vardır. Ancak bu yol dil bilgisel şekilde olmayabilir. Bu bağlamda her dil, dil bilgisel kanıtlara sahip değildir (Aikhenvald, 2003, s. 1; Zymner, 2020, s. 290; Murray, 2020, s. 3). Bilgi kaynağına isteğe bağlı olarak sözcüksel biçimlerle de atıfta bulunulabilir. Bu biçimler ait olduğu dilin zenginliği doğrultusunda bana öyle geliyor ki 'it seems to me that', söylentiye göre 'reportedly', sanırım 'I guess', besbelli 'evidently', görünüşe göre 'apparently' gibi kimi zaman bir zarf kimi zaman bir parçacık kimi zaman da bir tümleç olabilmektedir (Aikhenvald, 2003, s. 1-2; Aikhenvald, 2004, s. 10; Aikhenvald, 2007, s. 209-210; Squartini, 2008, s. 927-928; Izvorski, 1997, s. 225; Lazard, 1999, s. 97). Sözcüksel biçimler bilgi kaynağını belirtme işlevinde dil bilgisel kanıtları güçlendirebilirken farklı anlamlara sahip bir kanıtın belirsizliğini gidermek üzere de kullanılabilir (Aikhenvald, 2004, s. 20). Daha geniş anlamda kanıtsallığı karşılayan bu grup, dil bilgisel kanıtsallık sistemlerine sahip olmayan dillerde işlev yönünden dil bilgisel

¹ Kanıtsallık alan yazınında tipolojik şu dört çalışma öne çıkmaktadır: Chafe, W. ve Nichols, J. (1986). *Evidentiality: the linguistic coding of epistemology*. Ablex Publishing Corporation; Johanson, L. ve Utas, B. (2000). *Evidentials: Turkic, Iranian and neighbouring languages. Empirical approaches to language typology* 24. Mouton de Gruyter; Aikhenvald, A. A. ve Dixon, R. M. W. (2003). *Studies in evidentiality*. John Benjamins Publishing Company; Aikhenvald, A. A. (2018). *The Oxford handbook of evidentiality*. Oxford University Press. İlgili çalışmalarda pek çok dilin kanıtsallık sistemi farklı yaklaşımlarla ele alınmıştır. Ayrıca bk. Aikhenvald (2003, 2004, 2007, 2015); Slobin ve Aksu-Koç (1986); De Haan (1999); Aksu-Koç (2000, 2016); Johanson (2000a, 2003, 2018); Demir (2012); Csató (2000, 2009); Aslan Demir (2013, 2022, 2023); Ramad ve Topadze (2007); Straughn (2011); Murray (2020); Üzümlü (2023a, 2023b); Yakub (2024).

kanıtsallara eş değer yapılar olarak rol üstlenirken dil bilgisel kanıtsallara sahip olan dillerde ise daha çok kanıtları pekiştirme rolündedirler (Zymner, 2020, s. 290).²

Hem dil bilgisel hem de sözcüksel biçimlerle işaretlenebilen kanıt kategorisi alan yazınında iki noktada görüş birliği olduğu görülür. Bunlardan ilki kanıtsallığın anlamsal bir kategori olması, ikincisi ise dil bilgisel bir kategori olmasıdır (bk. Anderson, 1986; Willet, 1988; Aikhenvald, 2003, 2004; De Haan, 1999; Delancey, 2001; Plungian, 2010). Speas'te (2008) ise dil bilgisel ve anlamsal yönünden farklı olarak kanıtsallığın sentaktik yönüne dikkat çekilir.

Kanıtsallık sınıflamalarında belirli çalışmalar öne çıkar. Aikhenvald'de kanıtsal sistemler iki geniş türe ayrılır; kanıtın varlığını belirtmeden ifade edenler ve kanıtın türünü belirterek ifade edenler. Birinci tipe sahip sistemlerde belirtilmemiş bir bilgi kaynağının varlığı, bu bilginin bir aracı vasıtasıyla "dolaylı" olarak edinildiğini varsayar (Aikhenvald, 2003, s. 3). Bu şekilde bilginin kaynağı ya doğrudan bir kaynağın kodlanması ya da dolaylı şekilde kaynağın kodlanmasıyla farklılaşmış olur (Fetzer ve Oishi, 2014, s. 322). İkinci tipe sahip sistemler ise bilginin türüne ve sayısına bağlı olarak alt türlere ayrılırlar (Aikhenvald, 2003, s. 3). Dil bilgisel açıdan kanıtsallara sahip olan dillerde kullanılan anlamsal parametreler fiziksel duyuları, çeşitli çıkarımları ve aktarımları kapsar. Sıklıkla karşılan kanıt türleri ise görsel, duyuşal, çıkarım, varsayım, raporlama ve alıntı şeklindedir (Aikhenvald, 2007, s. 211; Aikhenvald, 2015, s. 241).³ Bunun yanında kanıtsal sistemler karmaşıklık derecelerine göre farklılık gösterirler. Bazı sistemler yalnızca birinci elden (*firsthand*) ile birinci elden olmayan (*non-firsthand/secondhand*) şeklinde iki türü birbirinden ayırt ederken bazıları altı ve daha fazla türü ayırt eder. Bir kısmı ise yalnızca tek kanıt ile kanıt olmayan ayrımını yapar. İlk elden bilgi; ilgili sistemde dokunma, tatma, işitme, görme ve koklama gibi fiziksel duyuyla elde edilen bilgileri kapsayabilir. Görsel ya da başka uygun şekilde edinilmiş bir şeye atıfta bulunabilir. İlk elden olmayan bilgi ise raporlanmış ya da kulaktan dolma bilgileri içerebilmektedir (Aikhenvald, 2004, s. 3, 23, 159).

Willet'te ise kanıtsallık sınıflamasının doğrudan ve dolaylı kanıtlar (*direct-indirect evidence*) karşılığı şeklinde iki grupta toplandığı görülür ve bunlar da kendi içerisinde alt semantik türleri oluşturur. Doğrudan (*direct*) kanıt türü doğrulanmış (*attested*) başlığı altında görsel (*visual*), işitsel (*auditory*), diğer duyular (*other sensory*) olarak üçe ayrılır. Dolaylı (*indirect*) kanıt türü ise raporlanmış (*reported*) ve çıkarım (*inferring*) şeklinde ikiye bölünür. Raporlanmış kanıtlar ikinci el (*secondhand/hearsay*), üçüncü el (*thirdhand/hearsay*), folklor olarak ayrılırken çıkarım ise sonuçlar (*results*) ve akıl yürütme (*reasoning*) şeklinde iki semantik alana ayrılır (Willet, 1988, s. 57).

Kimi çalışmalarda ise çıkarımların belirli bir teste tabii tutulduğu görülür. Bu bağlamda Anderson'da çıkarımlar 'çıkartım' ve 'deneyimsel çıkartım' (*experiential inference*) şeklinde

² Kanıtsal strateji terimi dil bilgisel kategorilerin ve (diğer) şekillerin kanıt benzeri anlamları kapsayacak şekilde genişletilmesi olarak kullanılır (Aikhenvald, 2004, s. 11).

³ Sınıflamanın detayları için bk. Aikhenvald, 2015, s. 241-242.

gruplandırılır. Çıkarım yalnızca mantıksal akıl yürütmedir, tümevarımdır. Herhangi bir kanıt yoktur. Deneyimsel çıkarımda ise hem akıl yürütme hem de kanıt mevcuttur (Anderson, 1986, s. 284). ‘Deneyimsel olma’ ölçütü Tatevosov’da ‘deneyimsel-deneyimsel olmayan’ (*experimental-nonexperimental*) şeklinde değerlendirilir. İlki yalnızca konuşma anında konuşur tarafından gözlemlenen ve konuşurun p’nin gerçekleştiği sonucuna varmasını sağlayan bir q varsa bir p önermesini ileri sürmek için uygundur. İkincisi ise bir durum hakkında bilginin yalnızca mantık, muhakeme, sezgi ve diğer zihinsel yapılar aracılığıyla çıkarıldığı durumlarda kullanılır (Tatevosov, 2003, s. 177-178).

Tipik kanıt ayrımlarının dışında Plungian’da ise kanıtsal değerler için doğrudan ve dolaylı ayrımı yerine bilgiye kişisel erişim-kişisel olmayan erişim (*personal access-nonpersonal access*) karşıtlığına rastlanır. Bilgiye kişisel erişimde, konuşurların kişisel olarak öğrendikleri gerçeklere dayanarak bir durum hakkında bilgi sahibi oldukları varsayılır; kişisel olmayan erişimde ise konuşurun bilgileri kabaca başkasının ağzından raporla aldığı varsayılır. Bu çerçevede doğrudan kanıtlar kişisel erişimlidir. Dolaylı kanıtlarda ise - gözlemlenen sonuçlara dayalı- çıkarım ve -mantıksal akıl yürütmeye dayalı- varsayım kişisel erişimli iken, ikinci el bilgiler, raporlayıcı alt semantik gruplar kişisel erişimli olmayan bilgi kaynaklarıdır (Plungian, 2010, s. 29, 37).⁴

1.1. Johanson ve Dolaylılık (*Indirectivity*) Kategorisi

Kanıtsallık, Johanson’da Türk dilinin tarihî dönemleriyle birlikte işaretlenebilmekte olup Türk dillerinin gramerine de sıkı bir şekilde entegre olmuş bilişsel bir kategoriye temsil etmektedir. Johanson’a göre Türk dilinin tüm evreleri sistem farklılıkları olsa bile dolaylılığı işaretleyebilecek dil bilgisel araçlara sahiptir (Johanson, 2000a, s. 61; Johanson, 2003, s. 274). Dolaylı bilgi kaynağının belirtilmesi ise üç türde olabilir: raporlayıcı, çıkarımsal, algısal. Raporlayıcı kullanımlarda E (olay) ya da olayın etkisi, sonucu; R’ye (alıcıya) aktarılmış, bildirilmiştir. Çıkarımsal kullanımlarda olay ya da olayın sonucu-etkisi R tarafından çıkarımsanmıştır. Algısal kullanımlarda ise olay ya da etkisi R tarafından algılanmıştır (Johanson, 2000a, s. 65-66; Johanson, 2003, s. 274-275; Johanson, 2018, s. 511-512). Dolaylılık düşüncesi ‘Çiçekler açmış.’ örneği üzerinden şu şekilde açıklanabilir. Bu ifadenin dolaylılık kapsamında okumalarından biri algısal kanıt türündedir. Konuşur ya da alıcı, balkona çıkar ve saksılardaki çiçeklerin açtığını görür, yani sonucu kendi edinmiş olur ve çiçekler açmış der. Bu bilgiyi kendisi bizzat görme algısal alanından edinir. İkinci okuma olan çıkarımsal kanıtta ise konuşur balkondaki çiçekleri görmez. Çiçeklerin açmasıyla ilgili gelişim sürecine de tanık olmamıştır. Ancak kokusunu duyar ve bu koku aracılığıyla balkondaki çiçeklerin açmış olduğu çıkarımını yapar. Bu kısımda Slobin ve Aksu-Koç’un çıkarımların duyuşsal kanıtlara da dayanabildiği tespiti aktarılmalıdır (Slobin ve Aksu-Koç, 1986, s.160). Üçüncü okumada ise konuşur yine çiçeklerin açması hakkında bilgiye sahip değildir. Ancak; birilerinden, üçüncü kişilerden raporlama yoluyla çiçeklerin açmış olduğunun bilgisini edinebilir.

⁴ Kişisel olmayan erişim aslında aracılı erişimdir. Aracılı ise özellikle Lazard’ın çalışmalarında mediativity şeklinde adlandırılır. Detaylı bilgi için bk. Lazard, 1999, s. 91-109.

1.2. Kanıtsalların Kökeni

Kanıtsalların kökeninin aydınlatılması kanıtsalların tespit edilmeye çalışıldığı dillerde nerelerde, hangi yapılar arasında aranması gerektiğini kolaylaştırır. Bu hususta Aikhenvald'da bildirme niteliği olmayan kiplikler, sonuçsal, bitmiş, geçmiş zaman, çeşitli isimleştirmeler, çeşitli kopulatif formlar ile konuşma tamamlayıcıları kanıtsalların kökeni içerisinde işaret edilen gruplardır. Özellikle bildirme niteliği olmayan kiplikler, sonuçsallar ve isimleştirmeler en büyük grubu oluşturur (Aikhenvald, 2004, s. 276-284).

İşaret edilen gruplar içerisinde bu çalışmada üzerinde durulacak olanlar; sonuçsallar, bitmiş ve geçmiş zaman gruplarıdır. Sonuçsallar, geçmiş zaman ve bitmiş formları birinci elden olmayan kanıtlarla ilişkilendirilme eğilimindedir. Bu bağlantı; “Bir eylemin veya durumun sonucu; ya da konuşma anıyla ilgili görülen eylem veya durum > Görünür izlere, varsayıma ve söylentilere dayalı çıkarım > İlk elden olmayan anlamların genel aralığı” şeklinde gelişmektedir (Aikhenvald, 2004, s. 279-280). Öte yandan Friedman (*tamamlanmışlığı bildiren*) sonuçsallık ile kanıtsallık arasında tipolojik bir bağlantı olduğunu ileri sürerken Bybee vd. (1994) ile Tatevosov'un (2001) çalışmalarında sonuçsallık, mazilik (*anteriority*) ve dolaylı kanıtsallık arasındaki ilişkiye dikkat çekilir (Friedman, 2018, s. 146).⁵ Özellikle çıkarımsal kanıtlar için Bybee vd.' de sonuçsallarla maziliklerin (*anterior*) bazı dillerde (Türkçe, Bulgarca, Makedonca, Gürcüce) dolaylı kanıtsallara dönüşebildiği aktarılır. Bu tip kaynaklar, sonuçsal bir aşamanın kanıtsal anlamı ortaya çıkardığını ileri sürerler. Sonuç, geçmişteki bir eylem nedeniyle bir durumun varlığını haber verir. Anlam da geçmişteki bir eylemin bilindiğini veya mevcut duruma dayanarak çıkarım yapıldığını gösteren sonuçlardan elde edilen çıkarımsal kanıtın anlamına çok yakındır (Bybee vd. 1994, s. 95). Çalışmada ayrıca Türkçe üzerine yapılmış kanıtsallık çalışmalarına atıfla sonuçsallar ve mazilikler ile çıkarımsal kanıt arasında artzamanlı (*diachronic*) bir ilişkinin varlığından söz edilir (Bybee vd. 1994, s. 96). Bu çerçevede denilebilir ki kanıtsallık ayırımına sahip çoğu dilde karşıtlığın dolaylı üyesi sonuçsallığın anlamsal kavramıyla ilişkilidir ve sonuçsallar aynı zamanda dolaylılığın kaynağı olarak hizmet ederler (Comrie, 2000, s. 3, 8). Benzer gelişme bitmiş yapılarda da gözlemlenebilir. Tatevosov'da Bagwalal ve Tatar dillerinde dolaylı kanıtsalların bitmişlerden ortaya çıktığı aktarılırken Slobin ve Aksu-Koç'ta özellikle çıkarımsalların tarihsel ve yapısal açıdan daha çok bitmiş formlarından geliştiği not edilir (Slobin ve Aksu-Koç, 1982, s. 188; Slobin ve Aksu-Koç, 1986, s. 164; Tatevosov, 2003, s. 179). Bitmiş formuyla elde edilen kanıtsallara sahip olan dillerde dolaylı kanıtsal yorum hem çıkarım hem de rapor okumalarına izin verir (Izvorski, 1997, s. 222).⁶

⁵ Bk. Bybee vd. (1994). *The evolution of grammar: tense, aspect, and modality in the languages of the world*. The University of Chicago Press; Tatevosov, S. (2001). From resultatives to evidentials: multiple uses of the perfect in Nakh-Daghestanian languages. *Journal of Pragmatics*, 33, 443-464.

⁶ Postterminal biçimlerin kanıtsallara gelişimi noktasında Johanson'da oldukça detaylı bir değerlendirme mevcuttur. İlgili değerlendirme için bk. Johanson, 2000a, s. 63-64, 72; Johanson, 2000b, s. 121-122; Johanson, 2003, s. 277, 287; Johanson, 2018, s. 513.

1.3. İşaretleme

Johanson'da Türk dillerindeki dolaylılık işaretleyicileri morfolojik kodlama açısından çekim ekleri ve kopulatif yani ek fiil parçacıkları (*copula particles*) olmak üzere iki şekilde gerçekleştirilir. Bunlardan ilkinde -MIŞ, -GAN ve -IB-DIR öne çıkarken ikincisinde ÄR-KÄN ve ÄR-MİŞ ek fiil parçacıkları yer alır. İlki zorunlu boşlukları dolduran yapılar iken ikincisi zorunlu olmayan boşluklarda kullanılan yapılardır (Johanson, 2000b, s. 122-123; Johanson, 2003, s. 276; Johanson, 2018, s. 512-516). Bu yapıların Türk dillerindeki dağılımı ve işlevleri farklıdır. Sistemi içerisinde rekabete izin veren sınır sonrasılıkları olanlar ve yalnızca bir sınır sonrasılığa sahip olanlar şeklinde iki tür ayırt edilebilir (Johanson, 2000a, s. 73). Zamansal açıdan birbirinden farklı olmayan ek fiil parçacıkları sınır sonrasılıkla birlikte kullanılmaksızın eş zamanlı olarak dolaylılığı bildirirler. Bazı sistemlerde iki ek fiil parçacığı dolaylılık sistemini raporlayıcı ve raporlayıcı olmayan (*inferential+perceptive*) olmak üzere ikiye böler (Johanson, 2003, s. 278).

Çekim ekleri ve ek fiil parçacıkları temelinde Türk dillerinin kanıtsallık sistemi ise beş tipe ayrılır. Birinci tip sistem en kapsamlı kanıtsallık sistemine sahiptir ve çalışmaya da konu edinilen Yeni Uygurcayla birlikte Özbek, Kazak, Türkmen gruplarıyla temsil edilir. Bu sistemde sabit bir dolaylılık işaretleyicisi olarak -IB-DIR çekim ekiyle, -GAN postterminal ve ÄR-KÄN ile ÄR-MİŞ ek fiil parçacıkları bulunur (Johanson, 2018, s. 517).⁷

Spesifik kapsamda Türkiye Türkçesinde -mİş ve Imİş'in tüm kanıtsal bilgi türlerini işaretleyebildiği Demir ve Csató'da örneklendirilmiştir (Demir, 2012, s. 100-103; Csató, 2000, s. 38-39). Özellikle zamana kayıtsız yapısıyla Imİş istikrarlı-sistematik bir dolaylılık işaretleyicisidir (Johanson, 2003, s. 276; Csató, 2009, s. 78). -mİş dolaylılık işaretleyicisi ise geçmiş zaman referansı ile yüksek bir taşıma kapasitesine sahip olup karmaşık anlamları barındırır ve bitimli kullanımlarıyla dolaylılığı karşılar (Johanson, 2000a, s. 74-75; Johanson, 2003, s. 276).⁸ Imİş tüm kullanımlarında dolaylılığı ifade ederken -mİş⁹ yalnızca bitimli fiillerle kullanımında bu anlamsal kavramı/düşünceyi taşıyabilmektedir (Csató, 2000, s. 38).¹⁰ Slobin ve Aksu-Koç'ta ise -mİş dolaylı deneyimi işaretlerken -DI ise doğrudan deneyimi karşılamaktadır (Slobin ve Aksu-Koç, 1986, s. 159).

Genel kapsamda ise her dil; çıkarım ya da varsayımı belirli araçlar üzerinden işaretleyebilir. Bu araçlar da zarf, sıfat, fiil gibi açık sınıflardan parantez içi ara tümceler ve yardımcı fiiller ile dil bilgiselleştirilmiş parçacıkların alt kümelerine kadar çeşitlenebilir (Aikhenvald, 2007, s. 215). Bunların yanında kanıtsallığın bir fiil eki ya da klitikle ifade edilmesi de yaygın bir stratejidir.¹¹ Yanı sıra kanıtsallar, zaman ya da fiillerle kaynaşmış

⁷ Sınıflamanın detayları için bk. Johanson, 2018, s. 518-519.

⁸ Comrie'de de Türkçe ve Tunguz dillerinde kanıtsallığın bitimli şekillerle sınırlı olduğu hatırlatılır (Comrie, 2000, s. 8).

⁹ -mİş ekinin dolaylılık ve dolaylılık dışı kullanımları için ayrıca bk. Bacanlı, E. (2008). Türkiye Türkçesindeki -miş ekinin dolaylılık ve dolaylılık-dışı kullanımlarında zamansal atf. Bilig (44), 1-24.

¹⁰ Bitimsiz -mİş kullanımları için bk. Schroeder, 2000, s. 115-143.

¹¹ Bk. De Haan (2005): <https://wals.info/chapter/78>. [Erişim Tarihi: 15.04.2024]

şekillerde veya görünüş, odak (*focus*), yardımcı (*auxiliary*) pozisyonlarında görünmekle birlikte konuşurun aktarılan bilgi için sahip olduğu bilgi kaynağını veya kanıt türünü ifade eden parçacıklar, son ekler ya da -belirli- kelimeler kanıtsal morfemler olarak işaretleme yapabilirler (Speas, 2008, s. 940-941). Son olarak edilgenlerin sonuçsal semantikleriyle bağlantılı olarak kanıtsal stratejiler şeklinde kullanılabileceği eklenmelidir (Aikhenvald, 2004, s. 276). Çünkü edilgenler sonuç odaklı yapıları itibarıyla özellikle görülebilir izleri, kalıntıları göstermeye içkin olarak yatkındırlar.

1.4. Epistemik Kiplik Tartışmaları

Kanıtsalların işaretlenme biçimleri özellikle Türkçe gibi aynı ekle birden fazla kategoriye, dolayısıyla da işlevi işaretleyebilen dillerin yapısı gereğince kimi zaman epistemik kiplikle karışabilen yorumları beraberinde getirmiştir.¹² Speas'a göre alan yazınına bakıldığında kanıtsallık ve epistemik kipliği ele alan çalışmalarda üç tip yaklaşımın hâkim olduğu görülür. İlk yaklaşımda kiplik ve kanıtsallık ayrı kategoriler olarak değerlendirilir. İkinci yaklaşım ilkinden farklı olarak kanıtsallığın kipliğin alt kategorisi olarak değerlendirilmesi taraftarıdır. Diğer ikisine nazaran daha az taraftarı olan üçüncü yaklaşım ise kanıtsal türlerden bazılarının anlamlarının bir parçası olarak epistemik kiplik içerdiğini savunmaktadır (Speas, 2008, s. 951). En yaygın şekilde ilk görüşün savunucuları arasında Aikhenvald (2003, 2007), Plungian (2001, 2010), Speas (2008), Cornillie (2009), De Haan (1999), Faller (2002, 2006, 2020) sayılırken ikinci görüşün savunucuları arasında Chafe ve Nichols (1986), Boland (2006), Palmer (2001), Willet (1988) ve Csató (2000) sayılabilir.

Epistemik kiplik ve kanıtsallık tartışmalarının yükseldiği nokta çıkarımsal kanıtın epistemik kiplik kapsamında da yorumlanabilmesidir. İki kategori arasında var olduğu düşünülen anlamsal örtüşme epistemik zorunluluk ile çıkarımsal kanıtsallık noktasında gerçekleşmektedir (Cornillie, 2009, s. 49). Kiplik ve kanıtsallık konusundaki tartışmalarda en büyük sorun, işlevsel ayırım noktasında yaşanmaktadır. Çünkü her iki kategori de karşılıklı karmaşık bir kapsam ilişkisi göstermektedir (Rentzsch, 2015, s. 226).

1.5. Birinci Kişi Kullanımı

Kanıtsallıkta öne çıkan bir diğer husus, birinci kişi kullanımıdır. Aikhenvald'a göre birinci kişi kullanımında görsel olmayan, ilk elden olmayan ve raporlanan kanıtsallar konuşmacıyla ilgili niyet, kontrol, bilinç ve irade eksikliği gibi ek anlamlar kazanabilmektedir (Aikhenvald, 2007, s. 212; Aikhenvald, 2015, s. 259). “Uyumuşum”, “dirseğimi vurmuşum”, “elimi kesmişim” gibi kullanımlarda süreç her ne kadar birinci kişiye atfedilmiş olsa da eylem konuşurun kontrolünün dışında gerçekleşir (Slobin ve Aksu-Koç, 1982, s. 192; Slobin ve Aksu-Koç, 1986, s. 160). Kişinin kendinden bahsederken (bu tip) dolaylı ifadelerle başvurması dikkatsizlik, uyku, sarhoşluk, koma gibi sebeplerle farkında olmama, bilinç veya kontrol eksikliği anlamlarına gelmektedir (Johanson, 2018,

¹² Türkçede kanıtsallık ve epistemik kiplik (bilgi kipliği) tartışmaları hakkında detaylı bilgi için bk. Üzümlü, M. (2020). Türkçede kanıtsallık ve bilgi kipliği ayrımı. *Dil Araştırmaları*, Bahar(26), 83-102.

s. 520). Dolayısıyla birinci şahıs kullanımları kontrol eksikliği, farkında olmadan yapma, sonradan farkına varma gibi pragmatik yorumları kazanabilmektedir.¹³

1.6. Yöntem

Çalışmanın yönteminde Johanson'un dolaylılık sistemi kullanılmıştır. Bununla birlikte bu çalışmada sözcüksel biçimler de söz konusu sistem içerisine dâhil edilmiştir. Ulaşılan verilerin elverişliliği ölçüsünde kanıtsallık ve epistemik kiplik ilişkisine ise yalnızca bilginin doğruluk değeri noktasında değinilmiştir. İnceleme, çekim ekleri ve ek fiil parçacıkları olmak üzere iki temel başlık altında değerlendirilmiş; elde edilen kanıt türleri bu iki temel başlık altında örneklendirilmiştir. Sözcüksel biçimler ise ayrı bir başlık altında değil hem çekim eklerindeki hem de ek fiil parçacıklarındaki kullanımlarıyla birlikte sunulmuştur. Bu şekilde çalışmanın ilk basamağını çekim ekleri, ikinci basamağını ek fiil parçacıkları, üçüncü basamağını ise sözcüksel biçimler oluşturur. Çalışmada sözcüksel biçimler Yeni Uygurcadaki asıllarında koyu yazı tipiyle gösterilirken Türkiye Türkçesine aktarıldığı kısımlarda altı çizili şekilde belirginleştirilmiştir.

1.7 Amaç

Söz konusu yöntem doğrultusunda hazırlanan çalışmanın amacı; Yeni Uygurcanın kanıt sisteminde hangi yapılara başvurulduğunu göstermek, çekim ekleri ile ek fiil parçacıklarının hangi semantik kanıt değerlerini işaretleme eğiliminde olduklarını gözlemlemek, hem çekim eklerinin hem de ek fiil parçacıklarının dolaylılık alanında birbirlerine karşı kurmuş olduğu karşıtlık ilişkisini ortaya koymak ve varsa kanıt sistemi içerisinde değerlendirilmeye uygun sözcüksel biçimlerin varlığını tespit etmektir.

1.8. Kapsam

Kanıtsalların kökeni sırasında değinilen sınır sonrasılıkların Yeni Uygurcadaki karşılıkları -GAn ve -Iptu olarak değerlendirilir (Rentzsch, 2005, s. 100, 109). Yeni Uygurcanın ek fiil parçacıkları ise er- fiilinden gelişen iken ve imiş şeklindedir. Bu bağlamda çalışmanın kapsamı, çekim ekleri başlığı altında -GAn ve -Iptu karşıtlıkları, ek fiil parçacıkları başlığı altında ise iken ve imiş karşıtlığıyla sınırlıdır. Söz konusu şekillerin sürpriz, şüphe, alay, inanmama gibi kipliğe açık semantik uzantıları ile yine söz konusu şekillerle işaretlenen beklenmeyen bilgi (*miratîf*) kullanımları çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Kanıtsallık söylem ilişkisi ise yalnızca belirli kanıt türünü işaretlerken -anlatı tabanı işlevi kuran kullanım haricinde- incelemeye dâhil edilmemiştir.

¹³ Birinci kişi kullanımıyla ilgili bk. Üzümlü, M. (2022). "Birinci kişi katılımı bağlamında Mehmet Âkif Ersoy'un eserlerinde kanıtsallığın görünümü". *ODÜSOBİAD*, Gönüllerde Akif, Dillerde Hürriyet, Özel Sayı, 73-90.

2. İnceleme

2.1. Dolaylılık

2.1.1. Çekim Ekleri

-Iptu (-Ip turur)

Johanson'da dolaylılık sistemini ayırt eden üç tip işaretleyiciden biri olan -IB-DIR, Yeni Uygurcada -Iptu şeklindedir. -Iptu biçimbirimi zarf fiil (*geçmiş zaman yapılı bir zarf fiil*) ve turur (*yardımcı*) fiili ile şahıs eklerinin birleşiminden oluşmuş olup zamanla kısaltarak -Iptu/-Ipti şekline gelişmiştir. Ek aslında -p şeklindedir, kullanım sırasında i, u, ü yardımcı ünlülerini alır. Birinci şahıslarda bu ek -ti (*-ptimen/-ptimiz*) ile birleşir. İkinci şahıs kullanımında ekin -p(*siler*) şekli kendini gösterirken ikinci şahıs nezaketlerde kullanım -ptila, -şıptila biçimindedir. Üçüncü şahıslarda ise yuvarlak şekilli turur'un kalıntısı -tu ile birleşir (Öztürk, 1994, s. 76; Yazıcı Ersoy, 2007, s. 387; Zakir, 2007, s. 166). Bu biçimbirim genellikle 'vasitilik' basit geçmiş zaman olarak tanımlanır ve hareketin konuşma anından önce gerçekleştiğini bildirir (Tömür, 1987, s. 288, 291; Tömür, 2003, s. 322-323; Nadjip, 1960, s. 96; Kaşgarlı, 1992, s. 169). İşlev olarak cümledeki işin, oluşun ya da hareketin konuşur tarafından (*belirli*) bir aracı yoluyla, belirli gerçeklere göre sonradan öğrenildiğini ya da sonradan kendi kendine farkına varıldığını anlatır (Tömür, 1987, s. 267; Öztürk, 1994, s. 76; Yazıcı Ersoy, 2007, s. 388). Anlatı zamanı olarak da unutulmuş ve anlatıcının aniden hatırladığı eylemleri aktarabilir. Bu sebeple fiilin kulaktan dolma formu şeklinde de değerlendirilir (Nadjip, 1960, s. 96; Zakir, 2007, s. 166). -Iptu, görünüşel açıdan Yeni Uygurcanın sınır sonrasılık şekillerinden olması sebebiyle sınır sonrasındaki izleri, kalıntıları doğrudan gözlemleyebilmektedir. Yapılan incelemede -Iptu çekim ekinin dolaylılık çerçevesinde her üç semantik kanıt türünü de işaretleyebildiği görülmüştür. Aşağıda yer alan 1, 2 ve 3 numaralı örneklerde -Iptu, algısal dolaylı kanıt türünü bildirmekte olup konuşur ya da anlatıcı eylemin sonucunu duyu organlarıyla elde etmiştir. Bir kanıt isteğe bağlı olarak sözcüksel bir biçimle ifade edilebildiği gibi kanıtı sözcüksel bir açıklama da eklenebilir (Aikhenvald, 2004, s. 3-4). Bu tespitle birlikte 1, 2 ve 3 numaralı örneklerde görme algısal alanından edinilen bilgi (*kaysi közüm bilen*) *körey*, *karisam* ve *kara* şeklinde sözcüksel biçimlerle desteklenmekte ve ilgili biçimler gözlemlenebilir sonuçları belirgin kılmak üzere eş dizimli şekilde -Iptu'ya eşlik etmektedir. Söz konusu kullanımlarda konuşur ya da anlatıcı eylemin gerçekleşme sürecine tanıklık etmez, sürece dair bilgisi yoktur ancak eylemin sonuçlarını, izlerini görerek bilgiye ulaşır. Dolayısıyla örnekler konuşur ya da anlatıcının eylemin sonuçlarını bizzat görerek bilgiye ulaşması açısından kişisel erişimli bilgi örnekleridir. Konuşurun bizzat kendisinin bilgiye erişmesi noktasında da bu kullanımlar bilginin ilk elden oluşunu gösterir ki bu da bilgi kaynağının doğruluk değerini yükseltir. İncelemede -Iptu çekim ekinin algısal kanıtı işaretlemek üzere daha çok görme duyusuyla kullanıldığı örnekler saptanmıştır:

(1) Bir hazadin kéyin öyge kelsem, yaAllah, kıysi közümlen **körey**, balam kazandiki kaynak suğa çüşüp ölüp **kaptu** (Ç, 184). Bir müddet sonra eve geldim (ki), aman Allah, bir de ne göreylim, yavrum kazandaki kaynar suya düşüp **ölmüş**.

(2) Birgahta **karisam**, heliki cede kaşkam peyda bolup **kaptu** (OZ 1, 501). Bir zaman sonra **baksam**, deminki eyersiz benekli atım **ortaya çıkmış**.

(3) Sana başka lazımlık bir némilerni sétivélişka pul lazım bolidiğandu? **Kara**, üstündiki kiyimlerin konirap çirip **kétiptu**. Kerek nerse bolsa tartinmay, éytiver... (KBŞ, 233). İhtiyacın olan başka şeyleri satın almak için sana para lazım olacak mı? Bak, üzerindeki giysilerin **eskimiş**. Ne lazım olursa çekinmeden söyleyiver...

Sınır sonrası izlere ya da kanıtlara bakarak konuşur ya da anlatıcı ilgili verilerden yola çıkıp olayla ilgili çıkarımda bulunabilir, akıl yürütebilir. Çıkarımlar duyusal kanıtlara da dayanabilmektedir (Slobin ve Aksu-Koç, 1986, s. 160). Bu kapsamda 4, 5, 6 ve 7 numaralı örneklerde konuşur, görme algısıyla edindiği izler, kalıntılar doğrultusunda bir çıkarımda bulunmaktadır. İzlerden yapılan bu çıkarımlardan 4 ve 7 numaralı örneklerde *-de* enklitiği ile anlamın güçlendirildiği görülürken 5 numaralı çıkarımsal kanıt örneğinde önermenin girişinde kullanılan (oğrılarnın iziğe) *kariganda* ifadesiyle semantik açıdan çıkarım anlamı belirginleştirilir ve çıkarımın neye dayanarak yapıldığı işaretlenmiş olur. Bu örnek, çıkarımın dayandığı kaynağın sözcüksel bir araçla ima edilmesi bakımından ayrıca dikkat çekici bir kullanımdır. 6 numaralı çıkarım örneğinde ise konuşur, eli boş dönen kişileri görmüş ve bu sonuca istinaden çıkarım yapmıştır. Önerme başındaki *demek* ise konuşurun, görmüş olduğu sonuçlara dayanarak yaptığı çıkarımın sezdiricisidir. Aynı şekilde 7 numaralı örnekte de konuşur, getirildiği yerde daha önce birilerinin başının kesilip asıldığı ağaç dalını görünce sıranın kendisine geldiği çıkarımına ulaşmıştır. Bu örnekler (4, 5, 6, 7) konuşurun bizzat kendisinin gördüklerine dayanarak yaptığı çıkarımsal kanıt türünü işaretlemesi bakımından alt değerler kapsamında aynı zamanda kişisel erişimli bilgi örnekleridir. Yine izlere bakılarak işaretlenen çıkarım örnekleri aynı zamanda deneyimsel çıkarım örnekleridir. Başka bir deyişle p'nin gerçekleştiği sonucuna varmak için q mevcuttur:

(4) -Hoy meyerde séimizla bir koy ölüp **kaptığü**, *dédi keke sakal bir çaççaççı...* Köpçilik külüşüp unın etrapıga ulaştı. Toptin ayrılğanni böre yer, bu hemraliridin kaçkan koy bolsa kérek. Biçarini bir néme boğup **koyu-ptu-de** (Ç, 127). -Hey burada semiz bir koyun ölmüş, dedi sivri sakal(lı) şakacı biri... Kalabalık, gülererek onun yanına vardı. Sürüden ayrılanı kurt yer, bu yoldaşlarından ayrılan koyun olsa gerek. Zavallıyı bir şey **boğmuş belli ki/herhâlde**.

(5) Oğrılarnın iziğe **kariganda**, ular davannın yanbağrı bilen **méhiptu** (OZ 1, 396). Hırsızların izine bakılırsa dağ boğazının yamaç tarafından **gitmişler**.

(6) Mirul Mergen bir top yigiti bilen derhal atlandı. Birağ ular yolvasnın özi turmağ, sayisinimu tapalmay kaytip kélişti. **Demek**, yolvas **kéçiptu** (OZ 1, 367). Okçu Mirul, bir grup adamıyla birlikte hemen atlandı. Ancak onlar kaplanın değil kendisini, gölgesini bile bulamadan dönüp geldiler. Demek ki kaplan **kaçmış**.

(7) *Abduhalik Uygur, yoldiki bir taşka putlişip sentürülüp ketti-de keynige qaradi... Yol boyidiki kapak¹⁴ téreknin yoğan egri şéhiğa közi çüsti. Buniñdin on beş kün burunla bu şahka meşhur rehber mehsut muhitiniñ kallisi ésilğanlıqini türmide anlığanidi. ‘Emdi növbet bugün maña **keptu-de!**’ Abduhalik şuni oylavatqanda kattıq varkıriğan avaz anlandı (BOA, 114-115). Abduhaluk Uygur, yolda bir taş ayağı takılınca sendeledi ve arkasına baktı...Yol kenarındaki kapak kavak ağacının büyük eğri dalına gözü takıldı. Bundan on beş gün önce bu dala meşhur lider Mehsut Muhiti’nin başının asıldığını hapishanede duymuş idi. ‘Şimdi bugün sıra bana **gelmiş öyleyse!**’ Abduhaluk bunu düşünmekteyken güçlü bir çığlık sesi duyuldu.*

8 numaralı örnekte ise akıl yürütme yoluyla mantıksal çıkarım yapılır ve dolaylı bilgi işaretlenir. Konuşur ya da anlatıcı bu çıkarımı kendisine söylenen bir durumu sonradan hatırlayarak, bu hatırlamayla birlikte kendi kendine muhakeme ederek bir çıkarımda bulunur. Çıkarımın muhakemeye dayandığı ise *hésaplisam* ifadesiyle belirginleştirilir. Bu örnek de diğerleri gibi kişisel erişimli bilgi örneği olmakla birlikte diğerlerinden farklı olarak deneyimsel olmayan çıkarım örneğidir. Konuşur algısal bir kanıt, sonuca dayanmadan hatırladığı sözden yola çıkıp muhakeme yoluyla bilgiye ulaşır. -Iptu çekim ekinin çıkarımsal kanıt örneklerinde -de enklitikleri ile *karıganda, démek, hésaplisam* gibi kullanımlar kanıt sistemi kapsamında sözcüksel biçimler basamağını örnekleyen kullanımlardır:

(8) *Tohta adaş, emdi yadimğa keldi, tohtamda ellik mu yerdin ellik tonna tavuz çıkıdu, déyişken emesmidi, **hésaplisam**, vezipeñ éğir bolup **kéiptu** (K, 240). Dur dostum, şimdi aklıma geldi, sözleşmede elli yerden elli ton karpuz çıkıyor den(ıl)memiş miydi, (şöyle bir) **hesaplayınca**, senin görevin (çok) **ağırlaşmış**.*

Dolaylı çıkarım örneklerinin birinci kişi kullanımlarında ise yukarıda bahsedildiği üzere temel çıkarım anlamına bilinçsizlik ya da bilinçli katılım eksikliği, kontrol-şuur eksikliği, farkına varmama ya da sonradan farkına varma gibi anlamsal uzantılar eşlik eder. Konuşur eylemin sonuçlarını başkalarından öğrenerek ya da kendisi sonradan hatırlayarak elde eder ve eyleme dair çıkarım yapar. Yapılan incelemede dolaylı çıkarımların birinci kişiyle kullanımlarının sıklıkla -Iptu ile işaretlendiği tespit edilmiştir. 9, 10 numaralı örneklerde sonradan farkına varma, 11, 12 ve 13 numaralı örneklerde ise bilinçli katılım eksikliği, farkında olmama anlamları mevcuttur:

(9) *Aldıraşlıkta dadamniñ pasportini ekeptimen. U etisimu pasportini tapalmidi (K, 13). Aceyleyle babamın pasaportunu **getirmişim**. Babam da ertesi gün pasaportunu bulamadı.*

(10) *U uyğurşunas alim iken. Qaltis ademler bilen seperdaş boptimiz (K, 397). O Uygurşinas (bir) bilginmiş. Meşhur insanlarla yoldaş(lık) **etmişiz**.*

¹⁴ kapak terek: Kavak ağacının bir türü (Necip, 2008, s. 409).

(11)*Ƙattik bir varkiridim-de, oyğiniƙ kettim. Oyğansam, yatƙan yérimdin domilap çüşüptimen!* (K, 378). Bağırarak uyandım. (Bir) uyandım ki yattığım yerden yuvarlanıp düşmüşüm.

(12)*Halim ƙarab boldi, ƙanatlırim madarsızlandı, yerge mollaƙ attim. Üç kéçe-kündüz boptu, şu halda yétiptimen*¹⁵ (HÇ, 5). Halim harap oldu, kanatlarımın dermanı kesildi, yere perende attım. Üç gece-gündüz olmuş, bu hâlde yatmışım.

(13) *Şopurni néme ƙildi, eceb yaman néme iken. Uƙlap ƙaptimen, kötürüp manğininı tuymaptimen* (K, 155). Şöförü ne yaptı, çok kötü olan neymiş. Uyuyakalmışım, taşıdığını duymamışım.

Dolaylılığın bu iki semantik türü dışında -Iptu çekim eki raporlayıcılık işlevini de üstlenmekte ve nakledilmiş ikinci/üçüncü el bilgiyi iletebilmektedir. Bu tip kullanımlarda bilginin edinildiği kaynak ikinci/üçüncü kişiler olup bilgi kaynağının güvenilirliği de düşüktür. Algisal birinci elden kanıtlara ve kimi dolaylı çıkarımlara kıyasla raporlayıcı kanıtlar kişisel erişimli bilgi örnekleri değildir. Bilgi kaynağı üçüncü kişiler olabildiği gibi kimi zaman bilginin kimden edinildiği de belli değildir. Konuşur ya da anlatıcı bilgiye aracıyla, birilerinden duyarak ulaşmıştır. 14 ve 15 numaralı örneklerde kimden edinildiği belirsiz olan, bir şekilde duyulmuş olan bilgiler raporlanmıştır. Belirsizlik ise her iki örnekte *anlisam* kullanımıyla hissettirilmiştir. 16 ve 17 numaralı örneklerde ise nakli bilginin kimler aracılığıyla edinildiği (bu şahitlarnın) *éytişice* ve (Ƙasim çokurnın) *déyişice* ifadeleriyle açık edilmiştir. 18 numaralı örnekte¹⁶ ise bilginin kaynağı bir mektuptur. (Osmannın) *yézişice* şeklinde mektubu kimin yazdığı da aktarılmıştır. -Iptu çekim ekinin raporlayıcı kanıt işlevinde *anlisam*, *éytişice*, *déyişice* ve *yézişice* gibi kullanımlar kanıt sistemi kapsamında olup sözcüksel biçimler basamağını örneklemektedirler:

(14)*Ular ménı élip manğanda men ƙıçık idim, kéyin anlisam, ata-anam hesret çekip alemdin ötüptu* (KBŞ, 49). Onlar beni getirdiklerinde ben küçüktüm, sonra duydum (ki) annem babam hasret çeke çeke dünyadan göçmüşler.

(15)*Hürmetlik Süpürge sen cahan kezgen, köpni körge ademsen. Anlisam leşkerler yékin ariğa yétip kélip çédır tikip tohtaptu* (KBŞ, 97). Sevgili Süpürge, sen dünyayı gezmiş tecrübeli adamsın. Duydum ki askerler yakın bir yere gelip çadır dikmişler.

(16)*Bu şahitlarnın éytişice, ürümçi yolidin bir nahuş hever kélip ƙalğandin kéyinla, andin keypiyat özgriptu* (OZ 2, 172). Bu şahitlerin dediğine göre, Urumçiden nahoş bir haber geldikten sonra neşeli hava değişmiş.

¹⁵ Yat- fiili kılışsal açıdan iki evreli yapıda başlangıç dönüşümlü bir fiil olup hem sınırlar arasılık hem sınır sonrasılık aktarımına uygun yapıdadır. Bu önermede gözlemlenebilir sonuçlara uygun olarak sınır sonrasılık bağlamı tercih edilmiştir.

¹⁶Bu örneğin ilk cümlesi sınırlar arasılık biçimleriyle (bolup yatip turur >boluvétiptu) dolaylılık kullanımının işaretlendiği bir örnektir. Sınırlar arasında sürmekte olan eylemin bilgisi bir mektup aracılığıyla edinilmiş olur. Bağlam göz önüne alındığında bu biçim de sınır sonrasılık biçimleriyle birlikte dolaylı anlamı işaretlemek üzere eş dizimli olarak kullanılmıştır.

(17)*Kasım çokurnıñ déyişiçe, u bu ketime nahayiti nurğun pul-mal bilen keptu. Oğlğa şehirde, kelinige nahiyede dukan eçip bériptu* (K, 108). Kasım Çokur'un dediğine bakılırsa, o, bu sefer oldukça çok para ve malla gelmiş. Oğluna şehirde, gelinine kasabada dükkân açmış.

(18)*Osmannıñ yézişiçe, namet hazir okutkuçilikni taşlap koyup, mektepnıñ hocilik işi bilen boluvéiptu. Yekinda bir sodiger ayal bilen toy kılivaptu, ayalnıñ yéşi namettin on yaş çoñ iken* (İZD, 151). Osman'ın yazdığına göre, Namet şimdi öğretmenliği bırakmış okulun yöneticiliğiyle uğraşıyormuş. Yakın zamanda tüccar bir kadınla evlenmiş, kadın, Namet'ten on yaş büyümüş.

Dolaylılık işaretleyicileri söylem tipleri içerisinde farklı roller üstlenebilirler. Tipik bir dolaylılık işaretleyicisi olarak yorumlanabilen sınır sonrasılıklar belirli anlatı stillerinde olay örgüsünü iletici rol üstlenirler (Johanson, 2000a, s. 63; Johanson, 2018, s. 521). Bu şekilde kanıtsallar sıklıkla farklı söylem tiplerinde geleneksel hâle gelir (Aikhenvald, 2004, s. 21). Spesifik olarak da raporlayıcı kanıtsallar halk masallarının üslupsal bir özelliğidir (Zymner, 2020, s. 289). Bu bağlamda -Iptu işaretleyicisi de dolaylılık kapsamında raporlayıcı kanıt kullanımlarında özellikle masal metinleri içerisinde tek başına anlatı tabanı olarak görev yapabilmektedir. Düşük odaklı, deiktik merkezin¹⁷ çevresinde olmayan, başka bir deyişle gözlemlenebilir hâlde olmayan sonuçlar olay merkezli olmaları sebebiyle metnin olay örgüsünü üst üste raporlanmış bilgilerle iletir. 19 numaralı örnekte -Iptu, ikinci el -nakledilmiş- bilgiyi işaretleme işlevinde olup anlatı tabanı olarak rol üstlenmektedir:

(19)*Neticide oğuzhan bilen unıñ kérindaşliri, aka-ukiliri otturisida kattıq ceñ boptu. Ademlernıñ beziliri unıñğa yardım kıptu, beziliri unıñğa karşı çıkıptu. Añırıda düşmenler kebililiri bilen oğuzhanga teslim boptu. Gelibidin keyin oğuzhan dağduğılık merike uyusturup, öziğe yardım kılğan ve koşulğan kérindaşlirini, serkerde-leşkerlirini kütüvaptu. Özi bilen birleşip uyuşkanlarğa 'uygur' namini bériptu* (BOA, 24-25). Neticede Oğuzhan ile onun kardeşleri, biraderleri arasında şiddetli savaş olmuş. İnsanların bazıları ona yardım etmiş, bazıları karşı çıkmış. Sonunda düşmanlar kabileleriyle beraber Oğuzhan'a teslim olmuş. Zaferden sonra Oğuzhan şenlikli (bir) merasim tertip ederek kendine yardım eden ve katılan kardeşlerini, komutanlarını-askerlerini karşılamış. Kendisiyle birleşenlere 'Uygur' adını vermiş.

-GAn¹⁸

Fiil çekim eki -Iptu'nun dolaylılık alanındaki karşıtı -GAn, zamansal açıdan konuşma anından önce meydana gelmiş, geçmişte yapılmış, yapıldığı anda görmediğimiz, tamamlanmış olan hareketi bildirmek üzere kullanılabilir. Ayrıca bu durumu kimi zaman

¹⁷ Deiktik merkez, olayların işaret edildiği gösterim merkezidir.

¹⁸ Mettursun, T. (2020). Uygur Türkçesinde /-Gan/ ekinin zaman, görünüş anlamı ve zamansal atıf bakımından incelenmesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 9(2), 589-604 künyeli çalışmada ilgili biçimbirimin "-GAn eki ve Dolaylılık" başlığı altında raporlayıcı kanıt işlevi örneklenmiştir.

pekiştirebilir, kuvvetlendirebilir (Öztürk, 1994, s. 75; Yazıcı Ersoy, 2007, s. 387; Şilyan, 1996, s. 292). ‘Vasitisiz pütgen zaman’ ve ‘pütgen hazırki zaman’ başlıkları altında da ele alınarak etkisi hâlen devam eden geçmiş zaman şeklinde tarif edilir ve hareketin artık mevcut olan şeklini, var olan gerçekliğini ifade eder şeklinde tanımlanır (Tömür, 1987, s. 293, 297-298; Tömür, 2003, s. 330). Bu tanım hareketin artık gözlemlenebilir hâlde olan, somut sonuçlarına işaret etmektedir. Bu durum da sınır sonrasılığın kapsamıyla örtüşür. Kritik sınır sonrasında yer alan gözlemlenebilir sonuçlar, dolaylılığın özellikle algısal kanıt alanı için elverişlidir. Johanson’a göre Türk yazı dillerinde yer alan -GAn, önceleri yüksek odaklı bir sınır sonrasılık işaretleyicisi olup tanısal-teşhissel (*diagnostic*) kullanımlar sergilerken zaman içerisinde tarihsel kullanımlara kayarak bitmiş tipine gelişmiştir (Johanson, 2000a, s. 72). İncelemede Yeni Uygurcadaki -GAn’ın yüksek odaklı kullanımlarının algısal kanıt türünü kodlamada oldukça başarılı olduğu görülmüştür. Yüksek odaklı ve deiktik merkezden gözlemlenebilen bu tip kullanımlar sonuçsal yapıda olduğundan buna bağlı olarak oluşan tasvirleme, sonuçsallığın getirisiyle durağan ve sabit şekilde olup okurun zihninde canlı bir görüntü oluşturur. Nitekim Johanson’da da algısal kullanımlardaki dolaylı ifadelerin; olayın etkisinin ya da sonuçlarının ortaya çıktığını, belirginleştirdiğini, görünür hâle geldiğini ya da duyulardan biri aracılığıyla kavranabilir olduğunu bildirdiği tespit edilir (Johanson, 2003, s. 275). Bununla birlikte algısal kanıtı işaretlemek üzere önermede kullanılan fiillerin çoğunda edilgen yapı tercihi dikkat çeker. Aslan Demir, edilgen yapı fiillerin algısal kanıtlar noktasında kullanımında ‘konuşurun olayın sonuçlarına ilişkin yüksek derecede konsantrasyonunu ve psikolojik ilgisini ifade etme özelliği kazandığından’ bahseder (Aslan Demir, 2013, s. 414). Bu doğrultuda 20 numaralı örnekte kullanılan *sélin-* ve *yasal-* fiilleri, 21 numaralı örnekte yine *sélin-* fiili ile *yékil-*, *toldurup koyul-* fiilleri, 22 numaralı örnekte ise *témitil-* fiili edilgen yapı fiiller olup içkin olarak sonuçsallığa, sonuç odaklı görüntüler sunmaya elverişlidirler. Yüksek odaklı sonuçsallığın getirisiyle de durağan gözlemlenebilir olan sonuçlar, -GAn’la birlikte algılanmaya elverişli hâle gelirler. 23 numaralı algısal kanıt örneğinde ise önermede *karay-* ve *kizar-* şeklinde süreç fiilleri kullanılmış olup yine sınır sonrasılık -GAn’la birlikte sürecin sonunda ortaya çıkmış olan durağan hâl gözlemlenir, algılanır. Bu tip fiiller yüksek odaklı içerikleri sayesinde gözlemlenebilir sonuçları sunmaya doğal biçimde yatkındır. Dolaylılık alanındaki karşısı -Iptu’da rastlamadığımız bu tip kullanımlar -GAn’da elde edilmiş olup 21 numarada yer alan *kördiki* haricinde herhangi bir sözcüksel biçimce de desteklenmemiştir. -GAn bu tip kullanımlarda -Iptu’ya nazaran herhangi bir araca, biçime ihtiyaç duymaksızın -belirli fiillerle- tek başına algısal kanıt türünü işaretleyebilme gücüne sahiptir. Bu durum da -GAn’ın özellikle edilgen yapı ve bitiş dönüşümlü fiillerle, içkin olarak sonuçsallığa elverişli fiillerle doğal bir uyuma sahip olmasıyla açıklanabilir. Bu kullanımlar, konuşurun ya da anlatıcının görerek elde ettiği sonuçlar olması bakımından aynı zamanda kişisel erişimli bilgi örnekleridir:

(20) *Yerket şehiri rus injénérlerinin pilani bilen kurulğaça, koçiliri keñ-keñ, öyler eynek dérizilik kılıp sélinğan. Şeherdin uzunğa alte koça élingan bolup, koça-öyliri bağ varanlık korulardin terkib tapkan ve yan yollarmu bir hil ölçemde yasalğan* (OZ 1, 72). Yerket şehri Rus mühendislerin planına göre inşa edildiği için, sokakları geniş-geniş, evler cam

pencereli **hazırlanmış**. Şehirden uzunlamasına altı sokak alınmış olup sokak evleri bağ bahçeli (içinde hayvan da olan) korulardan meydana gelmiş ve yan yollar da tek tip ölçüde **yapılmış**.

(21) *Şahzade abdulaziz kudukka karidi. Kördiki kuduk içi acayip ésil bir kesir idiki altun karivatlarğa yipek töşek sélingan, zümrüt şamdanlarda müşki-enber hidlik kızıl şamlar yékilgan, yakut kændeller türlü meviler bilen toldurup koyulgan* (HÇ, 150). Şehzade Abdulaziz kuyuya baktı. Gördü ki kuyunun içi şaşılacak kadar değerli bir saray idi, altın kerevetlere ipek döşek **yayılmış**, zümrüt şamdanlarda miski anber kokulu kızıl mumlar **yakılmış**, yakut şekerlikler türlü meyvelerle **doldurulmuş**.

(22) *Ahşam bir parçe tehdit hêti tapşuruvaldim. Hetniñ bir burcikige adem keni témitilgan* (K, 34). Akşam bir tehdit mektubu aldım. Mektubun bir kenarına insan kanı **damlatılmış**.

(23) *Anda gümbezdin bir betbeşire betheyvet çıkıp keldiki, köz-kuliki ve ağzi-burnidin kıp kızıl ot birle kapkara is-tütek çıkıp turgan. Çıkkan is-tütek birle yüzleri kömürdek karaygan. Çaç-sakal, kaş-kirpikliri ot rengide kızargan* (HÇ, 156). Orada kubbeden çirkin kötü görünüşlü (bir şey) çıkıp geldi ki gözünden kulağından ve ağzından burnundan kıpkırmızı ateşle kapkara duman çıkmakta. Çıkan dumanla birlikte yüzü kömür gibi **kararmış**. Saçı-sakalı, kaşı-kirpikleri ateş renginde **kızarmış**.

Algısal kanıtta oldukça istikrarlı tutum sergileyen -GAN'ın çıkarımsal kanıt türünde ise aynı istikrara sahip olmadığı görülmüştür. Taranan eserler çerçevesinde -GAN'ın çıkarımsal kanıtı işaretleyen kullanımları, dolaylılık karşıtı -Iptu'ya nazaran oldukça azdır. 24 ve 26 numaralı örneklerde çıkarımın temellendirildiği sonuçlar, izler *kariganda* biçimleriyle belirginleştirilmiştir. 25 numaralı örnekte ise konuşurun işitme algısal alanından edindiği bir söz, çıkarıma dayanak teşkil etmiştir. Bununla birlikte 24 ve 25 numaralı örnekler hem deneyimsel çıkarım hem de kişisel erişimli bilgi örnekleridir. (Amerikidin vetinige kaytip kelginige) *kariganda*, (bezi matériyallarga) *kariganda* ve *demek* sözcüksel biçimleri de kanıtsal sistem kapsamındadır:

(24) *Men uni zadi bilmeymen. Dadisi gerbiy germeniyê ked kötürgendin kéyinla amérikidin vetinige kaytip kelginige kariganda, Deta rahat-parağetni yahşi köridigan bir ailide çon bolgan* (K, 6). Ben onu hiç bilmiyorum. Babasının Batı Almanya'nın düzelmesi sonrasında Amerika'dan vatanına dönmesine bakılırsa, Deta, rahatı konforu seven bir ailede **büyümüş**.

(25) *Hocayin hénim méni sana koşup yolğa salganda 'halisañ hotun kıl' déginini anlıgan bolgidiñ? -Şundağ anlıgan. -Demek, bizge ruşset kilingan. Sen yéne némidin éhtiyat kılisen?* (KBŞ, 45). -Patron hanım(ın) beni seninle birlikte yola gönderirken 'istersen evlen' dediğini duymuş muydun? -(Evet) öyle duydum. -Demek bize **izin verilmiş**. Yine neden tedbirli davranıyorsun?

(26) *Bezi matériyallarga kariganda, yan zıñşinniñ yavnenge şu hıldiki in'amlarni evetişi birneçe ketime tekrarlangan* (OZ 1, 8). Bazı materyallere göre Yan Zıñşin'in Yunanistan'a şu türdeki emanetleri göndermesi birkaç kere **tekrarlanmış**.

Üçüncü elden-nakli bilgiye dayalı kullanımlarda ise -GAN, herhangi bir biçime ihtiyaç duymaksızın tek başına bu işlevi üstlenebilmektedir. 27 numaralı örnekte olduğu gibi bilgi, üçüncü el kaynaklardan duyulmuş olup raporlayıcı kanıt tipini işaretlemektedir. 28 ve 29 numaralı örneklerde ise raporlanan bilginin kimlerden edinildiğine dair imalarda bulunulur. Bu tip kullanımlarda konuşur ya da anlatıcı bilgiye kendisi erişmediği için kişisel erişimli bilgi örnekleri olarak kabul edilemezler. -GAN'ın raporlayıcı kanıt işlevinde (tağdiki tilçimizin gèpige) *karığanda* ve (unin) *éytişçe* ifadeleri kanıtsal sistem kapsamında sözcüksel biçimler basamağına örnektir:

(27)U yaş vaktida 'tömür helpe yéğiliki'ğa **katnaşkan**. Emeliyette, kozğılançılarnin içide turup, şamehsutka hizmet kılğanlıktin, kozğılan bésikturulğandin kéyin, dorğılik mensipige **érişken**. Hökümet terep uninğa peycañlık emilini **bergen** (OZ 1, 256). O gençken 'tömür helpe düşmanlığına' (hareketine-grubuna) **katılmış**. Gerçekte, isyancıların içinde yaşayıp Şamesut'a hizmet ettiği için isyan bastırıldıktan sonra amirlik makamına **ulaşmış**. Hökümet tarafı ona komutanlık vazifesini **vermiş**.

(28)Yene bir muhim hever şu ki, tağdiki tilçimizin gèpige **karığanda**, hociniyaz özünün birinçi dericilik reķibini hainlıkta eyiblep yokitivétiş için hupiyane yol bilen tutkun **kılğan** (OZ 1, 377). Başka bir önemli haber de şu ki, dağdaki habercilerimizin dediklerine bakılırsa Hocaniyaz, kendisinin birinci dereceden rakibini hainlikle suçlayıp ortadan kaldırmak için gizlice **esir almış**.

(29)Unin *éytişçe*, hociniyaz hacılar kumuldin turpan terepke kélip, yalkuntağ étikidiki kozğılan boranliri şiddet bilen soķuşka başlıganda, tenritagnin şimal ve cenub terepliridiki tinçsizlik téhimu küçiyip, cin şurén hökümiti éğir hevpe astida **kalgan**. Şunğa cin şurén öz hakimiyitini saklap kéliş için şin şiseyni pütün koşuni bilen ürümçige yötkep kėtişke **mecbur bolğan** (OZ 1, 445-446). Onun dediğine göre, Hocaniyaz Hacılar Kumul'dan Turfan tarafa gelip Yalkun dağı eteğindeki isyan rüzgârları şiddetli savaşa dönünce Tanrı dağının kuzey ve güney taraflarındaki huzursuzluk oldukça kuvvetlenmiş, Cin Şuren hükümeti büyük tehlike altında **kalmış**. Bu yüzden Cin Şuren kendi hâkimiyetini korumak için Şin Şisey'i bütün ordusuyla Urumçi'ye taşımaya **mecbur olmuş**.

Yapılan incelemede -GAN çekim ekinin, görünüşsel açıdan düşük odaklı olay merkezli kullanımlarında anlatı içerisinde olay ilerletici olarak rol alabildiği görülmüştür. Özellikle efsane-rivayet gibi üçüncü el kaynaklardan ya da kulaktan dolma, folklorik bilgilerle donatılmış türlerde anlatı tabanı olarak görev üstlenen -GAN'ın bu kullanımları doğrudan raporlayıcı kanıt hizmet etmektedir. Bu tip kullanımlar ardı ardına raporlanmış bilgilerin aktarımını içerir. Metnin olay örgüsü de raporlanmış bilgilerle ilerletilmiş olur. Bu kullanımlar bilginin başkalarından edinilmiş olması sebebiyle kişisel erişimli olmayan bilgi örnekleridir:

(30)Epsanilerde tesvirlinişçe *qedimķi Türkler ana böridin ve düşmen teripidin kırılğan uruk içide tirik kalgan on yaşlık oğul balidin tarkalgan*. Bu balini ana böre kol ayakliri késilgen halda tépip élip, uni asrap **bakķan**. Şuninidin kéyin tağlarnin birige kirip **ketgen** ve u tağ öñküride ana böre balidin hamildar bolup, on bala **tukķan**. Ularınin evlatliri çoñ bolup

köpeygen hemde ularını her biri Türk urukliriniñ asasçiliri **bolğan** (YYER, 15-16). Efsanelerde tasvir edilene göre eski Türkler, kurt anadan ve (soyu) düşman tarafından yok edilip de (o soyun) sağ kalan on yaşındaki erkek çocuğundan **türemiş/yayılmış**. Bu çocuğu anne kurt, el ve ayakları kesilmiş hâlde bulmuş ve onu koruyup (ona) **bakmış**. Ondan sonra dağların birine girmiş ve dağ ininde anne kurt çocuktan hamile kalıp on çocuk **doğurmuş**. Onların çocukları **büyümüş**, **çoğalmış** ve onların her biri Türk soyunun kurucusu **olmuş**.

2.1.2. Ek Fiil Parçacıkları

Kanıtsal sistemin ikinci basamağını ek fiil parçacıkları oluşturur. Türk yazı dillerindeki ek fiil parçacıkları *är-*, *bulun-* *tur-* gibi fiillere uzanır. Bu fiiller, cümlede pek çok konum işgal ederler ve buna bağlı olarak çeşitli pragmatik ayrımları karşılayabilirler (Johanson, 2021, s. 562). Kanıtsal ek fiil parçacıkları, belirli bir ifadenin bir kaynağa dayandığını bildirir. Bunlar konuşurun önerme içeriğinin doğruluğuna yönelik tutumunu ifade etmezler, ancak temel anlamlarının uzantısı olarak anlatılan olaya karşı bilişsel ya da duygusal bir mesafeye işaret edebilirler (Johanson, 2021, s. 566). Parçacıklar, benzer hâller sergilemelerine rağmen *-mİş* ve *-GAn* gibi sınır sonrası şekillerden ayrılırlar (Johanson, 2000b, s. 123; Johanson, 2021, s. 566). Bu tip yapılar kanıtsallığın sabit işaretleyicilerindendir, oysa eylemden türeyen *-mİş* ve *-GAn* gibi işaretleyiciler kanıtsal olan ve kanıtsal olmayan anlamlar arasında kararsızlık gösterebilirler (Johanson, 2021, s. 566). *är-* fiili temelinde *ärkan* ve *ärmiş* formları Türkmen, Çuvaş, Özbek ve Tatar gibi Türk yazı dillerinde *eken* ve *-mİş*, *i-kan* ve *-miş*, *e-kan* ve *e-mish*, *i-kan* ve *i-miş* şeklinde birlikte yer alır (Johanson, 2021, s. 567). Ek fiil parçacıkları bu şekilde bir arada bulundukları sistemlerde dolaylılık alanını kendi aralarında bölüşürler. *Ärmış* pek çok dilde raporlayıcı anlamda birinci elden olmayan kanıtları işaretlerken *ärkan* parçacığı bir gerçeğin farkındalığını işaret eden, bir olayın kavrandığını, algılandığını fark edildiğini, keşfedildiğini belirten kanıtsaldır. Algısal anlamda da daha çok birinci elden dolaylılığı yönelir. Bununla birlikte her ikisinin daha nötr ve çıkarımsal kullanımları da olabilir (Johanson, 2000a, s. 77).¹⁹

Yeni Uygurca da hem *iken* hem *imış* formlarını barındırması sebebiyle Johanson'un dolaylılık sınıflamasındaki en kapsamlı kanıtsallık sistemine sahip yazı dillerinden biridir. Her iki parçacık da Johanson'da belirtildiği üzere sınır sonrası ihtiyacı duymaksızın kendi başlarına dolaylılığı karşılamaktadır. Aynı zamanda Yeni Uygurcanın kanıtsal sisteminde iki ek fiil parçacığının mevcut olması dolaylılık alanında işaretleyicilerin işlevsel karşıtlık ilişkisini mümkün kılmaktadır. Zamansız içerikleri sebebiyle hem isim hem de fiillerle çalışabilmekte, dolaylılık kapsamında da fiil çekiminin yanı sıra isim tabanındaki kanıt kodlamalarını gözlemleyebilmektedirler.

Yeni Uygurcada *iken* parçacığı cümlelerin konusunun dolaylı olarak bilindiği gibi (daha sonra gerçeklerden veya başkalarının bilgilerine dayanarak veya yeni öğrenilen bilgilerden edinilerek) konuşulduğunu gösterir. Önermeye nakil, anlatma, rivayet ifadeleri eşlik eder;

¹⁹ İlgili şekil için bk. Johanson, 2000a, s. 77.

bu yönleriyle kulaktan dolma formlardan biri olarak kabul edilir (Tömür, 2003, s. 453; Kaşgarlı, 1992, s. 188; Yazıcı Ersoy, 2007, s. 405; Zakir, 2007, s. 85, 173). Fiil çekiminde özellikle -İpti/u/ken eylemle ilgili ikinci elden bilgileri belirtmektedir (Zakir, 2007, s. 174). Kiplik formlarından biri olarak da değerlendirilen iken'in -GANiken şekli ise eylemin tamamlandığının ikinci bir kaynaktan öğrenilmesi anlamını barındırır. Bununla birlikte -İpti/u/ken formu -GANiken'e göre kesinlik de bildirmektedir, *yéziptikenmen* (gerçekten yazmışım) gibi (Nadjip, 1960, s. 96).

İmiş ise isim yüklemi olduğunda, cümlelerin konusunun başkalarının söyledikleriyle ilgili olduğunu ya da söylenilen zamanla ilgili olduğunu gösterir. -miş, imiş (-ptemiş, -ganimiş vb.) formlarının belirli işaretleyicilerin üzerine gelmiş şekillerinde ya da bir başlarına kullanımlarında cümledeki işin başkasından duyulduğu anlamı çok baskındır (Tömür, 1987, s. 271; Tömür, 2003, s. 454). Kulaktan dolma formlar arasında yer alır ve konuşurun şüphe ettiği ya da pek hoşlanmadığı dolaylı bilginin beyanını ifade etmek üzere kullanılır (Zakir, 2007, s. 173). Bu bağlamda -İptemiş, *yéziptemişmen* (sözde yazmışım, şüpheliyim, inanmıyorum) örneğinde görüldüğü gibi eylemle ilgili ikinci el bilgilerin şüpheli bir şekilde açıklandığını ifade ederken -GANemiş formu ise eylemin gerçekleştirilmesine ilişkin olasılık dışılık, mantıksızlığı bildirir (Zakir, 2007, s.176; Nadjip, 1960, s. 96).

Bunlara ek olarak dolaylılık, olay görüşüyle ilgili bir mesafe unsuru yaratır, dolayısıyla anlatılan olayın gerçekte ortaya çıkmasına dair belirsizlik izlenimi de verebilir (Johanson, 2000a, s. 63). Bu çerçevede ek fiil parçacıkları - özellikle imiş -, yapıları itibarıyla fiillerle kullanımlarında eylem noktasında belirli bir zamana atıfta bulunamazlar. Zamansız oluşları sebebiyle de işaretledikleri bilgi kaynağının güvenilirliği düşük olup kimi zaman bilginin doğruluk değeri de tartışmalıdır. Bu yapıyla çekimlenen eylemin gerçekliği bulanık olup -mişmiş şeklinde söylenti, dedikodu, gerçek dışılık yorumları da belirgindir. Bu durum kiplik yorumlarına da kapı aralamakta ve ilgili şekillerin kiplik kullanımlarını da mümkün kılmaktadır.

iken (ärkan)

Yapılan incelemede Yeni Uygurcada iken parçacığının isim tabanlı kullanımlarda tüm dolaylı bilgi türlerini işaretleyebildiği görülmüştür. 31 ve 32 numaralı örneklerde iken, görme duyusuyla elde edilen dolaylı algısal bilgiyi işaretlemekte, 31 numaralı örnekte ayrıca, sonucun görerek edinildiği *karisam* ile öne çıkarılmaktadır. 33 ve 34 numaralı örneklerde ise iken tipik bir mantıksal akıl yürütmeyi işaretlemektedir. Bu çıkarım örneklerinde konuşur kendi kendine muhakeme şeklinde bir akıl yürütmede bulunduğu için her iki örnek de deneyimsel olmayan çıkarımı temsil etmektedir. 33 numaralı örnekteki çıkarımsal anlama 'düşününce, hesaplayınca, şöyle bir bakınca' şekillerinde aktarabileceğimiz *karap baksak* ile *eslide* sözcüksel biçimleri eşlik etmiş, 34 numaralı örnekte ise -de ve *gu* enklitiklerinden faydalanılmıştır. Burada özellikle -de enklitiği 'demek/demek ki' aktarımını gerektirerek *gu* ise 'meğer' aktarımını mümkün kılarak çıkarımsal anlamı oldukça destekleyici bir işlev üstlenmişlerdir. Ayrıca bu örnekte iken parçacığının isim tabanındaki çıkarımsal kanıt işaretlemesine -İpti çekim eki de eş dizimli

olarak katılmıştır. 35 numaralı örnekteki çıkarımda ise hem iz hem de muhakeme olduğundan deneyimsel çıkarım işaretlenmiştir. Konuşur izlere bakarak bir çıkarımda bulunmuştur. 31 ve 35 numara arasında yer alan algısal kanıt ve çıkarımsal kanıt örnekleri aynı zamanda kişisel erişimli bilgi örnekleridir:

(31)Çaçrap ornimdin turup yene bir **karisam** yénimda yatqini bir sahibcamal **ayal iken**. U héçnémini tuymay, yénik nepes élip uhlap yétiptu (KBŞ, 296). Sıçrayarak yerimden kalkıp tekrar **baksam** yanımda yatan güzel bir **kadın imiş**. Hiçbir şeyi duymadan hafifçe nefes alarak uyumakta.

(32)-Hey, hey tohtanlar! Siler buni koy deysiler muriside ketmen turidiğu bunı? - Déhkançilikni ögenivatkan koy bolsa kérek. -Hey, **tirik iken**, midirlavatidu (Ç, 127). -Hey, hey, durun! Sizler buna koyun diyorsunuz (da) omzunda çapa/kazma var bunun? - Çiftçiliği öğrenmekte olan (bir) koyun olsa gerek. -Hey, **canlıymış**, kımıldıyor.

(33)Partiniñ rehberlikide on yildin bériki özgirişler ve alğan terbiyilirimiz bizniñ közimizni yoğan açtı. Emdi **karap baksak** bizniñ kandağ kün keçüridiğanlıkimiz péşanimizge yézip koyulğanlık **yalğan iken**. Biz burun baylarniñ zuvilisi yoğan üzülgen, kembeğellerniñ bolsa, kiçik digen vez- nesihetlerge aldinnattuk. **Esli**de baylarniñ zuvilisini yoğunatkan bizge oħşaş **emgeçiler iken** (Ç, 180). Partinin liderliğinde on yıldan bu tarafa değişimler ve aldığımız dersler bizim gözümüzü iyice açtı. Şimdi **düşününce**, bizim nasıl yaşayacağımızın alnımıza yazılmış (kader) olması **yalanmış**. Biz önceleri ‘zenginlerin serveti çok azaldı, yoksulların o kadar değil’ şeklindeki nutuklarla kandırıldık. **Aslında** zenginlerin servetini büyüten bizim gibi **işçiler imiş**.

(34)Kimgé vapa kılsam şuniñdin capa körimen, capa! Emdi çüşendim, kol astimdikilerniñ maña dola çıkiridiğan bolup qalğanlık **bikar emes iken-de!** Men sabit damollini periştidek adem dep yürüptimen, u mu bir azazul²⁰ **ikenğu!** (OZ 2, 193). Kime vefa göstersem ondan cefa görüyorum, cefa! Şimdi anladım, emrimde çalışanların bana karşı gelmeleri boşuna **değilmiş demek ki!** Ben Sabit Damolla’yı melek gibi bir adam **zannetmişim**, o da bir şeytanmış **meğer!**

(35)Huzurliriğa kirişke cür’et kılalmedi. Canaplriniñ aldida menmu hicil. Emma, ehvaldin **kariğanda**, guna bizniñ çeriklerde **emes iken** (İZ, 194). Huzurlarınıza çıkmaya cesaret edemedi. Hazretlerinin önünde ben de mahcubum. Ama **hâle bakılırsa** suç bizim askerlerde **değil imiş**.

36 numarada yer alan raporlayıcı kanıt örneğinde ise bilginin kaynağı aracılı şekilde bir mektuptan öğrenilir. 37 ve 38 numaralı örneklerde ise bilginin raporlandığı kaynaklar işaret edilir. Her üç raporlayıcı kanıt örneği de kişisel erişimli değildir, birilerinden duyulmuştur. İken’in isim tabanlı dolaylı kanıt kullanımlarında yer alan **karisam**, **karap**

²⁰ Uygur Edebiy Tiliniñ İzahlıq Luğiti’nde “azazul” sözcüğü “cin, albastı, kötü ruh” şeklinde açıklanmıştır (1990, s. 83). Ancak metindeki bağlam “şeytan” aktarımı daha uygun düştüğünden bu şekilde aktarılmıştır.

bağsak, eslide, -de, gu, (ehvaldin) kariganda, melum boluşıçe, (kişilerin) éytişıçe, (muellimlerin) gépiçe sözcüksel biçimleri ise kanıtsal sistem kapsamındadır:

(36)*Hettin melum boluşıçe, atanımu yüsünin hayatlıkidin ümidvar iken* (UHD 2, 144). Mektuptan anlaşılan göre, baban da Yusuf'un hayatta olduğundan **ümitli imiş**.

(37)*Kişilerin éytişıçe Tohti namrat bir ailinin oğli iken. U yigit bolup yétilgende bir baynıñ kızığa aşık bolup kıptu* (KBŞ, 17). İnsanların dediğine göre, Tohti, yoksul bir ailenin **oğlu imiş**. O delikanlı olduğunda bir zengin kızına âşık olmuş.

(38)*Muellimlerin gépiçe, bu nan tégidigan kesip iken* (HK, 16). Öğretmenlerin dediğine bakılırsa bu ekmek kazanılacak **meslek imiş**.

Fiil tabanlı kullanımlarda sınır sonrasılık ögeleriyle -gan iken ve -Ipti/u/ken kombinasyonlarını kuran iken, yine isim tabanındaki gibi üç semantik kanıt türünü de işaretleyebilmektedir. 39 ve 40 numaralı örneklerde sınır sonrasındaki sonuçlar algısal şekilde elde edilmiş olup 39 numaralı örnekte görme algısı *kara* ile vurgulanmıştır. 41 ve 42 numaralı örneklerde ise çıkarımı yapmak üzere hem sınır sonrasında bir iz hem de akıl yürütme mevcut olduğundan deneyimsel çıkarım işaretlenmiştir. Ayrıca 41 numaralı örnekte *demek*, 42 numaralı örnekte ise *ehvaldin kariganda* biçimleri çıkarımsal kanıtı güçlendirmek üzere önermede yer almaktadır:

(39)*Tillalar közni çaķnitip yinik caranlaş bilen yerge tóküldi. -Ohuy! devetti Barat, kara, u acayip sap altundin koyulganiken* (KBŞ, 130). Altın paralar gözü kamaştırarak hafif şingirtıyla yere saçıldı. ‘-vay!’ dedi Barat, bak, (bunlar) saf altından **yapılmış**.

(40)*Bulağ beşi dönlük, munbet tupraq. Kimdur biri bulağ boyığa karıyağaç ve mecnuntal köçetlerini tikip koyuptiken, bostan boluşka başlaptu* (İZD, 489). Pınar başı tepelik, toprak verimli. Birileri pınar boyuna karaağaç ve salkım söğüt fidanları **dikmiş**, bostan yeşermeye başlamış.

(41)*Hazir unıñ yürükide huddi Niyaznıñ péçidek ot yanmakta. -Niyaz!- Biri kıttık varķiridu. Demek sattarnıñ ‘düşmen’lirimu uhlımıganiken* (K, 274). Şimdi onun kalbinde tıpkı Niyaz’ın fırını gibi bir ateş yanıyor. -Niyaz!- Biri (yüksek sesle) bağırıldı. Demek Sattar’ın düşmanları da **uyumamış**.

(42)*Ehvaldin kariganda, baş muşavir canabliri yaponyinin hazırķi zaman herbiy ilmidin taşķiri biznıñ kedimki cen kitablimizdin, meselen, ‘sunzi binfa’nimu yahşı mutalie kılganiken* (OZ 1, 318). Duruma bakılırsa baş müşavir hazretleri Japonya’nın şu anki askeri biliminin dışında bizim eski savaş kitaplarımızdan, mesela ‘sunzi binfa’dan da iyi araştırma **yapmış**.

43 numaralı örnek ise mantıksal akıl yürütmeyi işaretlemekte olup deneyimsel olmayan çıkarım örneğidir. Konuşur tamamen kendi kendine sezgisel olarak muhakeme yapmaktadır. Örneğe, -de enklitiğinin ‘demek ki’ aktarımına izin vererek çıkarımsal anlamı vurgulamak üzere katıldığı görülür:

(43) *Uni heķiki ķarakķi d     bolidu,   l yollirida karvanlarni tos  p bulaydu. U  lap   l  an     et başkanların   kallisini k    p, mallirini   lip     idu... ‘Yarebbim! devetti i  ide Barat, baya bizni   altunlirimiznimu yolda ene   unda     arak  ılar babli  aniken-de!* (KB  , 260). Ona ger  ek haydut desen (tam) olur,      yollarında kervanların   n  n   kesip (onları) soyuyor. Uyuya kalan gafillerin ba  ını kesip mallarını alıp ka  ıyor. ‘Yarabbim!’ dedi Barat i  inden, demin yolda bizim altınlarımızı da i  te bu haydutlar **  almı   demek ki!**

44 ve 45 numaralı   rnekler ise birinci ki  i katılımlarının i  aretlendi  i   rnekler olup sonradan farkına varma anlamı baskındır. Birinci ki  i kullanımı taranan eserler do  rultusunda - Iptu   ekim ekinden sonra yalnızca iken par  acı  ının fiil tabanlı kullanımlarında tespit edilmi  tir. Bu kısma kadar olan (39-45) algısal kanıt ve   ıkarımsal kanıt   rnekleri aynı zamanda ki  isel eri  imli bilgi   rnekleridir:

(44) *Emma yene bir tereptin,   umul hel  ini   polattek   attik in  ilabiy iradisige, c  mlidin ma cun  y  n  a i  engeniduk. Ma cun  y  n  a i  inip   ata   il  an ikenmiz. Emdi bol    l  k boldi* (OZ 1, 345). Ama yine (de) bir taraftan Kumul halkının   elik gibi sert devrimci iradesine, hep birden Ma Cun  y  n’a inanmı  tık. Ma Cun  y  n’a inanarak **hata etmi  siz**. Artık olan oldu.

(45) *Dadamni he  iket  ilerni   he  iket  isi dep bilettim, anamni   m  hrini   uya  ka o    attim. Hatala    anikenmen* (K, 160). Babamı do  rucuların do  rucusu diye bildirdim, anamın sevgisini g  ne  e benzetirdim. **Yanılmı  ım**.

  ken’in fiil tabanlı -ganiken ve -Ipti/u/ken kullanımlarının raporlayıcı kanıt i  levinde ise   st   ste raporlama durumu ortaya   kmaktadır. Kritik sınır sonrasındaki sonu  ları tek ba  ına raporlayabilen -GAn ve -Iptu   ekim eklerinin   zerine yine tek ba  ına raporlama yapabilen iken par  acı  ının gelmesiyle raporlanmış, nakledilmiş bilgi tekrardan nakledilmiş olur. Dolayısıyla raporun raporu   eklinde bir i  lev ortaya   ıkar ki bu i  lev de kendisini en iyi “-AsIymI  ” aktarımında hissettirir. Raporlanmış bir bilginin tekrar raporlanması bilgi kayna  ına     phe yorumlarını karı  tırmakla birlikte kayna  ın g  venilirlik derecesini d    erebilir.   yle ki raporun raporu olan bilginin do  ruluk de  eri de kayna  ın d     k g  venilirli  i sebebiyle tartı  maya a  ılabilir. Bu kapsamda 46, 47 ve 48 numaralı raporlayıcı kanıt   rnekleri aynı zamanda ki  isel eri  imli olmayan bilgi   rnekleri olup kanıtsal sistem a  ısından *  yti  i  e,   ari  anda, rivayet   ilini  i  e* s  zc  ksel bi  imleriyle de desteklenmi  lerdir:

(46) *Uların     yti  i  e, memtimin hezret bu i  ni tuyup k  lip,   oten terepke k    ip ket  eniken* (OZ 2, 332). Onların dediklerine g  re, Memtimin hazretleri bu i  i duyarak gelmi   (ve) Hoten tarafına ge  ip **gidesiymi  **.

(47) *  erilirimiz   ytdigan rivayetlerge   ari  anda, biz mon  gullar bilen uygurlar   edimdin tartipla   erinda  lardek inak   t    ptikenmiz.   ingiz  an   zini   bir   izini uygur padi  ah  a   ani  lik  a b  riptiken* (OZ 1, 84). Ya  lılarımızın anlattıkları rivayetlere g  re biz Mo  ollar ile Uygurlar eskiden beri karde  ler gibi dost **ya  amı  ız**. Cengizhan kendisinin bir kızını Uygur padi  ahına sultan **veresiymi  **.

(48)**Rivayet kılinişiçe**, iblis, yeni Azazul eslide hudağa yékin périştilerinî biri bolup hemme periştilerge ders éytiş mertivisiğe yétiptiken. Huda unîñ alimlikî, pem-parasiti, kabiliyiti, ibadittiki sadıqlıkî ve tekvadarlıkığa karap, asmannîñ hökümrânlıkini, cennetnîñ heziniçilikini, hettaki yer yüziniñ padişahlıkini uningâ bériptiken (OZ 2, 1). **Rivayete göre** iblis, yani şeytan, aslında Allaha yakın meleklerden biri olup tüm meleklerle ders verme mertebesine **ulaşasıymış**. Allah onun bilgisi, feraseti, yeteneği, ibadetteki sadakati ve takvadar oluşuna bakarak gökyüzünün egemenliğini, cennetin hazinecilğini, hatta yeryüzünün padişahlığını bile ona **veresiymış**.

İken'in -Iptuken kombinasyonu raporlayıcı kanıt işlevinde ayrıca değerlendirilmeye ihtiyaç duymaktadır. Yapılan incelemede -Iptuken/-Iptiken'in sıklıkla atasözlerini aktarmak üzere kullanıldığı görülmüştür. Atasözleri de nesilden nesile, kulaktan kulağa aktarılmış, söyleneni belli olmayan, nakledilmiş-folklorik ürünler olmaları sebebiyle raporlayıcı kanıt için oldukça elverişli türdür. Raporlanmış bir bilginin tekrar raporlandığı bu kullanımlar yine kişisel erişimli olmayan bilgi örneği grubuna da girmektedir:

(49)**Kanni kan bilen yuğili bolmas deptiken** (OZ 1, 242). Kanı kan ile yıkamak olmaz **demişler**.

(50)**Naz kızğa yarişur, gaz kölge deptiken**. (İZ, 296). Naz kıza, kaz göle yakışır **demişler**.

(51)**Koğligandin kaç, kaçkanni koğla, deptiken** (İZD, 185). Kovalayandan kaç, kaçanı kovala **demişler**.

Aynı kombinasyon yine raporlayıcı kanıt işlevinde metin içerisinde nakledilmiş bilgileri aktarmak üzere kullanılabilir. -Iptiken bu kullanımlarda diğer dolaylılık işaretleyicileri ile birlikte eş dizimli şekilde görev üstlenir ve anlatı içerisinde olay örgüsünü ilerletici bir tarzın oluşturulmasını destekler. Tipik masal metinlerinin aktarımı raporlanmış bilginin en sık rastlanan işaretlenme şeklidir:

(52)**Bir zamanlarda, bir makanda yaşaydığan ikki yılan boptiken**. Biriniñ bėşi bir, kıyrukı **miñ iken**. Yene biriniñ bėşi miñ, kıyrukı bir **iken**. Künlerniñ biride bu ikki yılan tar bir yolğa kirip **kaptu**. Del şu çağda aldi tereptin şamaldek goyuldap bir koñka kėlip **kaptu**. Hėliki bėşi bir, kıyrukı miñ yılan derhal özini çetke **aptu** (OZ 1, 353). Bir zamanlar bir mekânda yaşayan iki yılan **var imiş**. Birinin başı bir, kıyruğu **bin imiş**. Diğerinin başı bin, kıyruğu **bir imiş**. Günün birinde bu iki yılan dar bir yola **girmiş**. Tam o sırada ön taraftan rüzgâr gibi uğuldayarak bir kafatası **gelmiş**. Deminki başı bir, kıyruğu bin yılan hemen kendini kenara **çekmiş**.

imiş (ärmiş)

Ek fiil parçacıklarının diğer üyesi olan imiş, dolaylılık karşıtı “iken” kadar işlev çeşitliliğine sahip görünmemektedir. Yapılan incelemede Yeni Uygurcada imiş parçacığının isim tabanlı kullanımlarında yalnızca raporlanmış üçüncü el bilgileri işaretlediği tespit edilmiştir. 53 ve 54 numaralı örneklerde imiş tek başına nakledilmiş bilgileri bildirirken

55 numaralı örnekte *anlışımçe* sözcüksel biçimiyle birlikte kullanılmıştır. Bu örnekler de kişisel erişimli olmayan bilgi örnekleri arasındadır:

(53)Şunimu, izhar eyliğüm kélidur ki, hocaniyaz kumul diyarida dañki çıkkan mergen. Özi yüreklik **adem imiş** (OZ 1, 95). Şunu da ifade etmek isterim ki, Hociniyaz, Kumul diyarında namı duyulmuş (bir) okçu. Kendisi yürekli **adam imiş**.

(54)Bir kişi **bar imiş**, cahanda kezmigen yeri **yokmuş**. El içide eziz, sözliri leziz, sedike-ışkat alması, nezir-çırağ **yemesmiş** (OZ 2, 156). Bir kişi **var imiş**, dünyada gezmediği yer **yok imiş**. El içinde aziz, sözleri leziz, sadaka almaz, nezir (yemeği) **yemezmiş**.

(55)*Méniñ yanlışımçe*, Şıncañ, Cuñgo zéminniñ altidin bir kısmığa teñ kélidiğan acayip çon ve bay **zemin imiş** (OZ 1, 278). Duyduğuma göre, Şıncañ, Çin toprağının altından bir kısmına denk gelecek (kadar) çok büyük ve zengin **toprak imiş**.

İmiş'in isim tabanlı raporlayıcı kanıt işaretlemesinde göze çarpan bir kullanımı daha mevcuttur. Yapılan incelemede görülmüştür ki Yeni Uygurcada iken ve imiş parçacıkları üst üste kullanılarak da raporlayıcı kanıtı işaretleyebilmektedir. 'İkenmiş' şeklinde kurulan bu kombinasyon, üçüncü el bilgilerin oldukça yoğun hissedildiği kullanımlar olup yine raporlanan bilginin raporu şeklindedir. Zakir'de bu kullanımlar için konuşurun dolaylı bilgi hakkındaki güçlü şüphesini bildirdiği açıklaması yer alır (Zakir, 2007, s. 87). Raporlanmış bilginin tekrar raporlanması ve bilgi kaynağının güvenilirlik derecesinin düşmesi, bu bağlamda bilginin doğruluk değerinin de düşmesi, bu şüphenin sebebidir. Dolayısıyla bu kullanımlarda raporlanan bilgiye 'inanmama, şüphe' anlamları da karışabilir. Bu durumun da önermeyi kiplik yorumlarına açabildiği tekrar hatırlanmalıdır. Bu örnekler de kişisel erişimli değildir:

(56)Bu pekirlirniñ kulaklıriğa yetken bezi ehbarlarğa **karıganda** yañ cañcuñni atқан héliki darin bedmezheb ceditlerni yaklaydığan bir néme **ikenmiş** (OZ 1, 33). Bu fakirlerin kulaklarına gelen bazı haberlere bakılırsa Yañ Cañcuñ'i atan deminki memur bölücü ceditçilerin tarafını tutan **bir şey** (biri) **imiş**.

(57)*Anlışımçe* Sali dégen oğri isyan kötürgende ularniñ qolida bir talmu miltık yok **ikenmiş** (OZ 1, 375). Duyduğuma göre, Sali denen hırsız isyan çıkardığında onların elinde bir tane bile silah **yok imiş**.

İmiş, fiil tabanlı dolaylılık kullanımlarında ise sınır sonrasılık ögeleri ile -gan imiş ve -İpti/u/miş kombinasyonlarını kurmaktadır. Yapılan incelemede imiş'in fiil tabanlı kullanımlarının da yalnızca raporlayıcılığa hizmet etmekte olduğu saptanmıştır. Bu kullanımlar da aynı zamanda kişisel erişimli olmayan bilgi örnekleri olup tıpkı ikenmiş kullanımları gibi raporun raporu olan bilgiye, inanmama, emin olmama, şüphe anlamları önermeye eşlik etmektedir. 58 numaralı örnekte bu durum işaret edilmekte olup konuşur, naklin nakli olan bilginin doğruluğundan emin olmamakta ve hemen sonrasında nakledilmiş bilginin doğruluğunu sorgulamaktadır. 59 numaralı örnekte ise bilginin raporlandığı kaynak (elçinin) *éytişiçe* ifadesiyle gösterilmiş olup diğer kullanımlara nazaran ikinci el bilgi kaynağı daha belirgindir. Bu durum bilginin raporlanmış bir bilgi

olduğunu değiştirmemekte, yalnızca kaynağı muğlaklıktan çıkarmaktadır. 60 ve 61 numaralı örneklerde ise kim olduğu belli olmayan birilerinden duyulmuş, kulaktan dolma bilgiler ile bir rivayette aktarılan bilgi tekrar raporlanmış olup bu kullanımlara *anlisam*, (rivayette) *éytilişe* sözcüksel biçimleri kanıtsal sistem kapsamında katılmaktadır:

(58)*Anlisam*, *şamehsut bilen yañ cañcuñ gápini bir kılivélip, tömür helpe rehmetlikniñmu béşini yeptimiş*. Bu rast gepmu? (OZ 1, 64). *Duydum ki*, Şamehsut ile Yañ Cañcuñ ağız birliği yapıp rahmetli Tömür Helpe'nin de başını *yıyesiymiş*. Bu laf doğru mu?

(59)*Elçiniñ éytilişçe, dorğiniñ oğlu Hamuşbeg bu kazak kıziğa köyüp kıaptimiş* (İZ, 26-27). Elçinin *dediğine göre*, emirin oğlu Hamuşbek bu kazak kızına *âşık olmuş*.

(60)*Bir oğlini uniñ 'böre yégenmiş'*,

'Böre yédi' dep hever yetkenmiş,

Ayrılış derdini tola körgeñmiş,

Her küni miñ türlük piğani bardur (UHD 2, 69).

Bir oğlunu kurt *yıyesiymiş*,

Kurt yedi diye haber *gelesiymiş*,

Ayrılık derdini çok *çekesiymiş*,

Her gün bin türlü feryadı vardır.

(61)*Bir rivayette éytilişe, témurçin yeni çingizhan her ikki muştumi mehkem tügülgen ve barmaqliri arisidin kan témip turğan halette tuğulğan imiş* (OZ 2, 2). Bir rivayette *denilene göre*, Temuçin yani Cengizhan her iki yumruğu sımşık kapalı ve parmaklarının arasından kan damlar şekilde *doğasıymış*.

Sonuç

Bu çalışmada Yeni Uygurcanın kanıtsal sistemi dolaylılık düşüncesi temelinde irdelenmiştir. Kanıtsal sistem içerisinde çekim ekleri, ek fiil parçacıkları ve sözcüksel biçimler olarak üç basamağın ele alındığı ve karşıtlık ilişkisinin kurulduğu incelemede çekim ekleri basamağında -Iptu'nun Yeni Uygurcanın tipik bir dolaylılık işaretleyicisi olduğu görülmüş; sınır sonrasındaki buluntuları hem algısal hem çıkarımsal hem de raporlayıcı kanıt şeklinde elde edebildiği saptanmıştır. Sınır sonrasılık doğrultusunda düşük odaklı sonuçları da gözlemleyebilen -Iptu özellikle masal metinlerinde raporlanmış bilgileri aktararak anlatı içerisinde olay örgüsünü ilerletici bir rol de üstlenebilmiştir. Karşıtı -GAN'ın ise daha çok algısal kanıt türünde, edilgen yapıli fiillerle hareket ettiğı gözlemlenmiştir. -Iptu'ya nazaran çıkarımsal kanıt işlevinde daha az kullanımlarına rastladığımız -GAN, raporlayıcılıkta ise herhangi bir araca bağımlı olmaksızın işaretleme yapabilmektedir. Yine -Iptu gibi düşük odaklı sonuçları da gözlemleyebilen -GAN, efsane-rivayet gibi metinlerde raporlayıcı kanıtlarla olay örgüsünü geliştirebilmektedir. Bununla birlikte bir karşıtlık temeline oturtulduğunda Yeni Uygurcada -Iptu yapısının -GAN'a kıyasla dolaylı kullanımlarda daha

istikrarlı, dolaylı anlamları taşıma kapasitesi de daha yüksektir. Bu çerçevede denilebilir ki çekim ekleri basamağı dolaylılık kapsamında çıkarımsal, algısal ve raporlayıcılığa (-Iptu) karşı algısal ve raporlayıcı (-GAN) şeklinde bölünmüş durumdadır.

Ek fiil parçacıkları basamağında ise iken'in karşıtı imiş'e göre daha işlek kullanımlara sahip olduğu görülmüş ve hem isim hem de fiil tabanında üç semantik türü işaretleyebildiği tespit edilmiştir. Karşıtı imiş ise dolaylılık alanının raporlayıcı kanıt türüne yerleşmiş görünmektedir. Hem isim hem fiil tabanında yalnızca raporlayıcı kanıtı işaretleyen imiş parçacığının diğer kanıt türlerini örnekleyen kullanımlarına -taranan eserler- içerisinde rastlanılmamıştır. Bu şekilde Yeni Uygurcanın ek fiil parçacıkları basamağı da algısal, çıkarımsal ve raporlayıcılığa (iken) karşı tek başına raporlayıcılık (imiş) olarak bölünmüş durumdadır. Ek fiil basamağında da iken dolaylı anlamları taşıma bakımından imiş'ten daha geniş bir taşıma kapasitesine sahip görünmektedir. Ayrıca Yeni Uygurcanın ek fiil sistemindeki dolaylılık ayrımı çekim eklerine nazaran daha belirgindir. Çekim eklerinin sistemi çıkarımsal kanıt dışında çok keskin bir ayrıma sahip görünmemektedir. Birinci kişi kullanımları ise yalnızca -Iptu ve -GANiken şekillerinde tespit edilmiştir.

Kanıtsal sistemin son parçası sözcüksel biçimlerin de hem çekim ekleri basamağında hem de ek fiil parçacıkları basamağında oldukça sık işleyişe sahip oldukları anlaşılmıştır. Bunlar bağlama göre kimi zaman tek başına kanıtsal anlamı barındıran kullanımlarda bulunup kendilerinden sonra algısal, çıkarımsal ya da raporlanmış bilginin geldiğini haber verirken kimi zaman da önermedeki kanıtsal anlamı güçlendirmişlerdir. Çalışmanın sonucunda Yeni Uygurcanın kanıtsal sisteminin çekim ekleri, ek fiil parçacıkları ve sözcüksel biçimler olmak üzere oldukça zengin bir kullanım alanına sahip olduğu görülmüştür.

Taranan Eserler ve Kısaltmaları²¹

Abduréhim Ötkür: Oyğangan Zémin 1 (tarihî roman)	OZ 1
Abduréhim Ötkür: Oyğangan Zémin 2 (tarihî roman)	OZ 2
Abduréhim Ötkür: İz (tarihî roman)	İZ
Abdukérim Raḥman: Uyğur Ḥelḳ Dastanliri 1	UHD 1
Abdukérim Raḥman: Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler	YYER
Adil İmin: Ḥasiyetlik Çüş (çöçekler)	HÇ
Memtimin Hoşur: Qum Başkan Şeher (roman)	KBŞ
Muḥemmed Şaniyaz: Baldur Oyğangan Adem-Abduḥalîḳ Uyğur (hikâyeler)	BOA
A. Ömer: Uyğur Ḥelḳ Dastanliri 2	UHD 2
Zordun Sabir: İzdiniş (roman)	İZD
Zordun Sabir: Qerzdar (hékayiler toplami)	K
Zunun Kadiri: Çéniḳiş (povest)	Ç

²¹ Taranan eserlerin künyesi kaynakçada sunulmuştur.

Kaynaklar | References

- Aikhenvald, A. Y. (2003). Evidentiality in typological perspective. A. Y. Aikhenvald ve R. M. W. Dixon (Ed.), *Studies in evidentiality. Typological studies in language* 54 içinde (s. 1-34). John Benjamins Publishing Company.
- Aikhenvald, A. Y. ve R. M. W. Dixon. (2003). *Studies in evidentiality. Typological studies in language* 24. John Benjamins Publishing Company.
- Aikhenvald, A. Y. (2004). *Evidentiality*. Oxford University Press.
- Aikhenvald, A. Y. (2007). Information source and evidentiality: what can we conclude? M. Squartini (Ed.), *Special issue on evidentiality between lexicon and grammar* içinde (s. 209-227). *Rivista di Linguistica*, 19(1).
- Aikhenvald, A. Y. (2012). The essence of mirativity. *Linguistic Typology*, 16(3), 435-485.
- Aikhenvald, A. Y. (2015). Evidentials: their links with other grammatical categories. *Linguistic Typology*, 19(2), 239-277.
- Aikhenvald, A. Y. (2018). *The Oxford handbook of evidentiality*. Oxford University Press.
- Aksu-Koç, A. (2000). Some aspects of the acquisition of evidentials in Turkish. L. Johanson ve B. Utaş (Ed.), *In evidentials Turkic, Iranian and neighbouring languages* içinde (s. 15-28). Mouton de Gruyter.
- Aksu-Koç, A. (2016). The interface of evidentials and epistemics in Turkish perspectives from acquisition. M. Güven vd. (Ed.), *Exploring the Turkish linguistic landscape. Essays in honor of Eser Erguvanlı-Taylan* içinde (s. 143-156). John Benjamin Publishing Company.
- Anderson, L. (1986). Evidentials, paths of change, and mental maps: typologically regular asymmetries. W. Chafe ve J. Nichols (Ed.), *Evidentiality: the linguistic coding of epistemology* içinde (s. 273-312). Ablex Publishing Corporation
- Aslan Demir, S. (2013). Türkmencede kanıtsallık/evidensiyellik. *Leyla Karahan Armağanı* içinde (s. 409-420). Akçağ Yayınları.
- Aslan Demir, S. (2023). Türkmencenin kanıtsallık sisteminde görme algısına dayalı yeni bir dolaylılık işaretleyicisinden söz edilebilir mi? *Türkbilgi*, (46), 379-387.
- Aslan Demir, S. (2022). Yunus Emre'nin şiirlerinde dilbilimsel bir kategori olarak kanıtsallık. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(Özel Sayı), 223-234.
- Bacanlı, E. (2008). Türkiye Türkçesindeki -miş ekinin dolaylılık ve dolaylılık-dışı kullanımlarında zamansal atfı. *Bilgi*, (44), 1-24.
- Boland, J. H. G. (2006). Aspect, tense and modality: theory, typology, acquisition -1. LOT.
- Boye, K. (2018). Evidentiality: the notion and the term. A. Aikhenvald (Ed.), *The Oxford handbook evidentiality* içinde (s. 261-272). Oxford University Press.

- Bybee, J., Perkins, R., Pagliuca, W. (1994). The evolution of grammar: tense, aspect, and modality in the languages of the world. The University of Chicago Press.
- Chafe, W. (1986). Evidentiality in English conversation and academic writing. W. Chafe ve J. Nichols (Ed.), *Evidentiality: the linguistic coding of epistemology* içinde (s. 261-272). Ablex Publishing Corporation.
- Chafe, W. ve Nichols, J. (1986). Evidentiality: the linguistic coding of epistemology. Ablex Publishing Corporation.
- Csató, É. Á.(2000). Turkish mış- and ımış- items. Dimensions of a functional analysis. L. Johanson ve B. Utas (Ed.), *Evidentials: Turkic, Iranian and neighbouring languages. Empirical approaches to language typology* içinde (s. 29-43). Mouton de Gruyter.
- Csató, É. Á. (2009). Rendering evidential meanings in Turkish and Swedish. É. Á. Csató, G. Ims, J. Parslow, F. Thiesen, E. Türker (Ed.), *Turcological letters to Bernt Brendemoen* içinde (s. 77-86). Novus Press.
- Cornillie, B. (2009). Evidentiality and epistemic modality: on the close relationship between two different categories. *Functions of Language*, 16(1), 44-62.
- Comrie, B. (2000). Evidentials: semantics and history. L. Johanson ve B. Utas (Ed.), *Evidentials: Turkic, Iranian and neighbouring languages. Empirical approaches to languages typology* içinde (s. 1-12). Mouton de Gruyter.
- De Haan, F. (1999). Evidentiality and epistemic modality: setting boundaries. *Southwest Journal of Linguistics*, 18, 83-101.
- De Haan, F.(2005). *Coding of evidentiality/semantic distinctions of evidentiality*. Wals: <https://wals.info/chapter/77>; <https://wals.info/chapter/78>. [Erişim Tarihi: 15.04.2024].
- DeLancey, S. (2001). The mirative and evidentiality. *Journal of Pragmatics*, 33, 369-382.
- Demir, N. (2012). Türkçede Evidensiyel, *Bilgi* (62), 97-118.
- Diewald, G. ve Smirnova, E. (2010). Linguistic realization of evidentiality in European languages. De Gruyter Mouton.
- Faller, M. (2002). *Semantics and pragmatics of evidentials in Cuzco Quechua*. [Unpublished doctoral thesis]. Stanford University.
- Faller, M. (2006). Evidentiality and epistemic modality at the semantics/pragmatics interface. *Workshop on Philosophy and Linguistics*. University of Michigan.
- Faller, M. T. (2020). A possible worlds semantics for Cuzco Quechua evidentials. C. Lee ve J. Park (Ed.), *Evidentials and modals* içinde (s. 41-68). Brill.
- Fetzer, A. ve Oishi, E. (2014). Evidentiality in discourse. *Intercultural Pragmatics*, 11(3), 321-332.

- Friedman, V. A. (2018). Where do evidentials come from? A. Aikhenvald (Ed.), *The Oxford handbook evidentiality* içinde (s. 124-147). Oxford University Press.
- Hoşur, M. (1996). Kum başkan şehir. Şıncan Halk Neşriyatı.
- Izvorski, R. (1997). The present perfect as an epistemic modal. A. Lawson (Ed.), *SALT VII* içinde (s. 222-239). Cornell University.
- İmin, A. (2000). Hasiyetlik çüş (çöçekler). Şıncan Halk Neşriyatı.
- Johanson, L. ve Utas, B. (2000). Evidentials: Turkic, Iranian and neighbouring languages. Empirical approaches to language typology 24. Mouton de Gruyter.
- Johanson, L. (2000a). Turkic indirectives. L. Johanson ve B. Utas (Ed.), *Evidentials: Turkic, Iranian and neighbouring languages* içinde (s. 61-88). Mouton de Gruyter.
- Johanson, L. (2000b). Viewpoint operators in European languages. Ö. Dahl (Ed.), *Tense and aspect in the languages of Europe* içinde (s. 27-187). Mouton de Gruyter.
- Johanson, L. (2003). Evidentiality in Turkic. A. Y. Aikhenvald ve R. M. W. Dixon (Ed.), *Studies in evidentiality. Typological studies in language* içinde (s. 273-290). John Benjamins Publishing Company.
- Johanson, L. (2018). Turkic indirectivity. A. Aikhenvald (Ed.), *The Oxford handbook of evidentiality* içinde (s. 510-524). Oxford University Press.
- Johanson, L. (2021). Turkic. Cambridge University Press.
- Kadiri, Z. (1991). Çenikış. Şıncan Halk Neşriyatı.
- Kaşgarlı, S. M. (1992). Modern Uygur Türkçesi grameri. Orkun Yayınevi.
- Lazard, G. (1999). Mirativity, evidentiality, mediativity, or other? *Linguistic Typology*, 3, 91-109.
- Mettursun, T. (2020). Uygur Türkçesinde /-Gan/ ekinin zaman, görünüş anlamı ve zamansal atıf bakımından incelenmesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 9(2), 589-604.
- Murray, S. E. (2020). Evidentials. *The Wiley Blackwell Companion to Semantics*, 1-31.
- Nadjip, E. N. (1960). Sovremenniy Uygurskiy yazık. Izdatel'stvo Vostochnoy Literaturı.
- Necip, N. E. (2008). Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü (İ. Kurban, Çev.). TDK Yayınları.
- Ömer, A. (1986). Uygur helk dastanliri 2. Şıncan Halk Neşriyatı.
- Ötkür, A. (1988). Oyğanğan zémin 1. Şıncan Halk Neşriyatı.
- Ötkür, A. (1993). Oyğanğan zémin 2. Şıncan Halk Neşriyatı.
- Ötkür, A. (1985). İz. Şıncan Halk Neşriyatı
- Öztürk, R. (1994). Yeni Uygur Türkçesi grameri. TDK Yayınları.

- Palmer, F. R. (2001). Mood and modality (second edition). Cambridge University Press.
- Plungian, V. A. (2001). The place of evidentiality within the universal grammatical space. *Journal of Pragmatics*, 33, 349-357.
- Plungian, V. A. (2010). Types of verbal evidentiality marking: an overview. G. Diewald ve E. Smirnova (Ed.), *Linguistic realization of evidentiality in European languages* içinde (s. 15-58). De Gruyter Mouton.
- Rahman, A. (1981). Uygur helk dastanlari 1. Şıncañ Halk Neşriyati.
- Rahman, A. (1985). Yipek yurtidiki epsane-rivayetler. Şıncañ Halk Neşriyati.
- Ramad, A. G. ve Topadze, M. (2007). The coding of evidentiality: a comparative look at Georgian and Italian. *Rivista di Linguistica*, 19(1), 7-38.
- Rentzsch, J. (2005). Aspekt im Neuugurischen. Harrassowitz Verlag.
- Rentzsch, J. (2015). Modality in the Turkic languages: form and meaning from a historical and comparative perspective. Klaus Schwarz Verlag.
- Sabir, Z. (2009). İzdiniş 1. Şıncañ Halk Neşriyati.
- Sabir, Z. (2012). Kerzdar (hekayeler toplami). Şıncañ Halk Neşriyati.
- Schroeder, C. (2000). Between resultative, historical and inferential: non-finite -mlş forms in Turkish. L. Johanson ve B. Utas (Ed.), *Evidentials: Turkic, Iranian and neighbouring languages* içinde (s. 115-143). Mouton de Gruyter.
- Slobin, D. ve Aksu, A. (1982). Tense, aspect and modality in the use of the Turkish evidential. P. Hopper (Ed.), *Tense-aspect between semantics&pragmatics* içinde(s. 185-200). John Benjamins Publishing Company.
- Slobin, D. ve Aksu-Koç, A. (1986). A psychological account of the development and use of evidentials in Turkish. W. Chafe ve J. Nichols (Ed.), *Evidentiality: the linguistic coding of epistemology* içinde (s. 159-167). Ablex Publishing Corporation.
- Squartini, M. (2008). Lexical vs. grammatical evidentiality in French and Italian. *Linguistics*, 46(5), 917-947.
- Speas, P. (2008). On the syntax and semantics of evidentials. *Language and Linguistics Compass*, 2(5), 940-965.
- Straughn, C. (2011). Evidentiality in Uzbek and Kazakh. [Unpublished doctoral thesis]. Department of Linguistics, Chicago/Illinois.
- Şaniyaz, M. (2001). Baldur oyğanğan adem-Abduhalik Uygur (Meşhur şehsler hekkiye hekayiler). Şıncañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyati.
- Şilya, Ç. (1996). Hazirki zaman Uygur tili grammatikisi. Şıncañ Helk Neşriyati.

- Tatevosov, S. (2001). From resultatives to evidentials multiple uses of the perfect in Nakh-Daghestanian languages. *Journal of Pragmatics*, 33, 443-464.
- Tatevosov, S. (2003). Inferred evidence: language-specific properties and universal constraints. K.M. Jaszczolt ve K.Turner (Ed.), *Meaning through language contrast* içinde (s. 177-192). John Benjamins Publishing Company.
- Tömür, H. (1987). Hazırkı zaman Uyğur tili grammatikisi/morfolojiye. Milletler Neşriyatı.
- Tömür, H. (2003). Modern Uyghur grammar (A. Lee, Çev.). Yıldız Dil ve Edebiyat.
- Üzüm, M. (2020). Türkçede kanıtsallık ve bilgi kipliği ayrımı. *Dil Araştırmaları*, Bahar (26), 83-102.
- Üzüm, M. (2022). Birinci kişi katılımı bağlamında Mehmet Âkif Ersoy'un eserlerinde kanıtsallığın görünümü. *ODÜSOBİAD*, Gönüllerde Akif, Dillerde Hürriyet, Özel Sayı, 73-90.
- Üzüm, M. (2023a). Dilbilgisel kanıtsallık işaretleyicilerinin sözlükselleşmesi: Özbek Türkçesinde mish-mish(lar). *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 57, 315-334.
- Üzüm, M. (2023b). The distinction between synchronous and retrospective inferences in Uzbek: shekilli and -(i)bdi. *Archiv Orientalni*, 91, 89-111.
- Wiemer, B. (2018) . Evidentials and epistemic modality. A. Y. Aikhenvald (Ed.), *The Oxford handbook of evidentiality* içinde (s. 85-108). Oxford University Press.
- Willet, T. (1988). A cross-linguistic survey of the grammaticization of evidentiality. *Studies in Language*, 12(1), 51-97.
- Yakup, A. vd. (1990). Uyğur edebiy tiliniñ izahlıq luğiti (A-P). Milletler Neşriyatı.
- Yakub, A. (2024). Modern Uyghur evidentials in interrogative sentences. *Asian Languages and Linguistics*, 5(1), 104-131.
- Yazıcı Ersoy, H. (2007). Yeni Uyğur Türkçesi. A. B. Ercilasun (Ed.), *Türk lehçeleri grameri* içinde (s. 357-427). Akçağ Yayınları.
- Zakir, H. A. (2007). Hazırkı zaman Uyğur tili (Introduction to modern Uighur). Xinjiang University Press.
- Zymner, R. (2020). Evidentiality in linguistics and rhetoric. M. Fludernik ve M. L. Ryan (Ed.), *Narrative factuality a handbook* içinde (s. 287-294). Walter de Gruyter.